

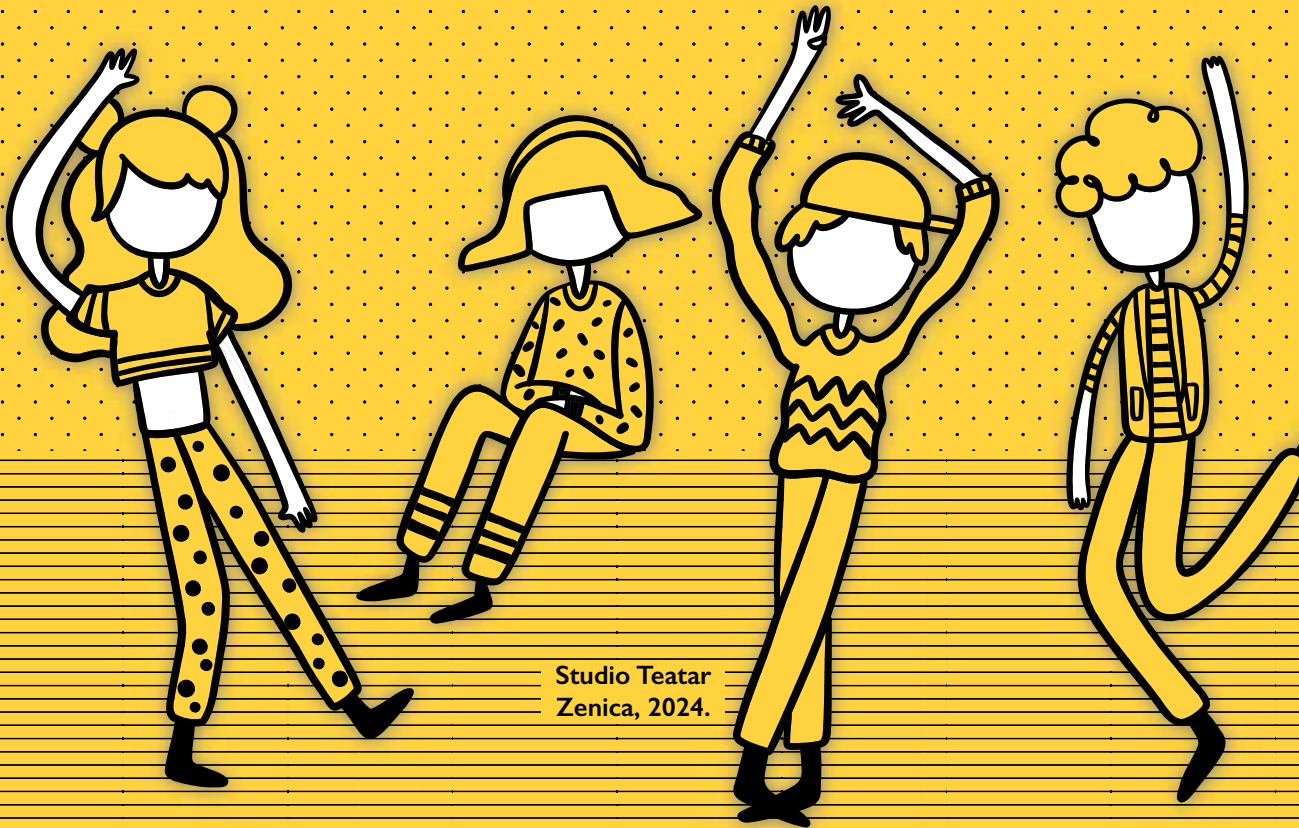
Mirza Begović
Nusmir Muharemović

METODOLOGIJA

rada s mladima

na projektima iz oblasti

teatra

Studio Teatar
Zenica, 2024.

Mirza Begović
Nusmir Muharemović

METODOLOGIJA

rada s mladima

na projektima iz oblasti

teatra

Studio Teatar
Zenica, 2024.

IMPRESSUM

Autori:

mr. sc. Mirza Begović
Nusmir Muharemović, dipl. glumac

Stručni saradnik iz oblasti dramske pedagogije:

mr.sc. Miroljub Mijatović, univ.spec. dramske pedagogije

Izdavač:

Studio Teatar Zenica

Lektura:

Nijaz Begović

Dizajn i DTP:

Ferida Abdagić

Tiraž:

200

ISBN 978-9926-8869-0-5

CIP zapis dostupan u COBISS sistemu Nacionalne i univerzitetske biblioteke BiH pod ID brojem 58062086

Ova publikacija je izrađena uz podršku Bosnia and Herzegovina Resilience Initiative (BHRI) projekta kojeg implementira Međunarodna organizacija za migracije (IOM), a finansira Austrijska razvojna saradnja. Mišljenja ovdje izražena su autorova i ne odražavaju nužno stavove Međunarodne organizacije za migracije i Austrijske razvojne saradnje.

With funding from

SADRŽAJ

UMJESTO UVODA	7
Odakle početi?	7
Formiranje grupe, rad s mladima.....	8
Šta uraditi nakon osnivanja grupe, organizacije, sekcije?	8
Šta ćemo još čitati u metodologiji?	8
1. KAKO JE SVE POČELO?	9
1.1. Osnivanje Studio Teatra	10
2. BRENDIRANJE I APLICIRANJE	11
2.1. Brendiranje Studio Teatra	11
2.2. Članovi organizacije kao brend organizacije	11
2.3. Logo, vizual, fotografije	12
2.4. Memorandum, dopisi, projekti	13
2.5. Memorandum	13
3. MOJ/NAŠ PRVI DOPIS, OBRAĆANJE	14
3.1. Podaci o pošiljaocu	14
3.2. Oznaka (broj protokola), mjesto i datum	15
3.3. Podaci o primaocu	16
3.4. Predmet	16
3.5. Sadržaj dopisa	17
3.6. Pozdrav	17
3.7. Potpis i ovjera	18
4. PRONALAZAK JAVNOG POZIVA, PISANJE PROJEKTA I APLICIRANJE ...	19
4.1. Šta ako moj projekat nije prošao ni na jednom javnom pozivu?	21
4.2. Izvještavanje i pravdanje	21
5. PRVI TEATARSKI FESTIVAL NA OTVORENOM “LJETNE VEČERI STUDIO TEATRA”	22
5.1. Volonteri festivala/kako doći do mladih ljudi?	23
5.2. Čitanje aplikacija i prepoznavanje budućih saradnika/volontera/članova	25
5.3. Ne postoji manje ili više vrijedan zadatak unutar tima	25
5.4. Produkcija festivala/Organizacija festivala	26
5.5. Budžet/formiranje budžeta/rad u okviru budžeta	26
5.6. Gdje smo pogriješili?	27
5.7. Prirodni put pronalaska sredstava za vaš projekat	27
5.8. Dogovorite sastanak, prezentujte ideju!	28
5.9. Obraćanje pismenim putem	28
5.10. Viber i društvene mreže nisu alati za službenu komunikaciju!	28
5.11. Dobar i loš primjer sponzorstva/saradnje	28
5.12. Loš primjer sponzorstva	29
5.13. Dobar primjer sponzorske saradnje	29
5.14. Hvatanje za slamku/vlastito učešće, prodaja ulaznica da ili ne?	30
5.15. Festival, događaj	30

6. U SUKOBU S COVIDOM –	
TELEVIZIJSKI SERIJAL „BIO JEDNOM JEDAN“	32
6.1. Šta nam je potrebno za televizijski serijal?	32
6.2. Da li je presudno kojom opremom ćemo snimati naš serijal?	33
6.3. S pričom počinjemo i završavamo!	33
7. PRODUKCIJA NAŠE PRVE OMLADINSKE PREDSTAVE	
“MLADI U DOBA KORONE”	34
7.1. Kako do mladih u omladinskoj predstavi?	34
7.2. Mladi se sami mogu zabavljati, a s vama žele mijenjati svakodnevicu	35
7.3. Ne mogu svi biti glumice i glumci	35
7.4. Odabir teme u skladu s javnim pozivom	36
7.5. Premijera i reprize predstave	37
8. OMLADINSKI PROJEKTI, OMLADINSKI AKTIVIZAM	38
8.1. Osjeti Teatar/Promjena svijesti kroz teatarsku umjetnost	38
8.2. Prvi kontakt s mladima	38
8.3. Produkcija omladinskih predstava	39
8.4. Izgradnja amfiteatra na otvorenom u Busovači	39
8.5. Saradnja s lokalnim zajednicama i organizacijama je neophodna	40
8.6. “Teatar na trgu”/teatar za sve	40
8.7. “Teatar budućnosti”/formiranje dramskih sekcija u školama	41
9. EVROPSKI PROJEKTI SARADNJE - KREATIVNA EVROPA	42
9.1. Putevi heroja	42
9.2. Odras u vodi	43
9.3. Koliko je važna saradnja s evropskim partnerima za Studio Teatar?	45
10. DOKUMENTARNO-IGRANI FILMOVI	46
10.1. Bez glasa	46
10.2. Najljepše je đачko doba	47
11. ŽELITE ZNATI VIŠE O TEATRU I DRAMSKOM STVARALAŠTVU?	48
11.1. Kreativnost i dramsko stvaralaštvo	48
11.2. Proces i produkt u dramskom stvaralaštvu	50
11.3. Šta je dramska radionica?	51
11.4. Osnivanje dramske grupe u školi	51
12. VJEŽBE	53
13. PRIPREMA I IZVEDBA PREDSTAVE PREMA DRAMSKOM PREDLOŠKU	57
14. GRUPNO OSMIŠLJEN TEATAR	60
15. IMPROVIZACIJA	63
16. ZNAČAJ RASPOREDA PROBA	64
17. O PARTICIPIRANJU PUBLIKE	66
18. KAKO POSTIĆI DISCIPLINU	68
19. OPERATIVNI POJMOVI	72
20. MLADI O STUDIO TEATRU	73

UMJESTO UVODA

Metodologija koja je ispred vas je priručnik kreiran na osnovu iskustva rada sa više stotina mladih u preko 20 projekata u posljednjih osam godina. Iako ćemo s čitateljima podijeliti sva naša iskustva, i dobra i loša, ona ni u jednom trenutku ne smiju i ne trebaju biti pravilo realizacije vaših projekata ili pravilo produkcije vaših sadržaja. Ovaj priručnik ili metodologija treba da pomogne neformalnim i formalnim grupama da pronađu svoj put, način, ciljnu grupu, ali i identitet same organizacije, grupe što ni u kom slučaju nije predmetom ovog priručnika nego je isključivo zadatak čitatelja, rukovodioca i članova grupe. Iskustva koja smo podijelili u ovoj metodologiji će sigurno pomoći svakoj novoformiranoj ili postojećoj grupi da prezentuje svoje ideje na najbolji mogući način, ali i da ih kroz različite faze realizuje. Studio Teatar je za osam godina postojanja realizovao veliki broj različitih projekata, a naš fokus će biti na projektima iz oblasti kulture i umjetnosti jer većina istih dolazi iz navedenih oblasti. Naš prvi i najznačajniji projekat je svakako realizacija ideje i osnivanje same organizacije sa jasnom misijom i ciljevima. Prvobitni ciljevi Studio Teatra su ostali isti do danas, ali je organizacija u međuvremenu evoluirala, rasla, pa su tako i projekti postajali raznovrsniji i prilagođeni različitim ciljnim grupama. Ova metodologija će pratiti rast Studio Teatra, uspjehe i neuspjehe, što će sigurno biti putokaz i primjer svima onima koji su na početku svoga djelovanja. Tokom pripreme ove metodologije autori su prosljedili upitnik različitim organizacijama i javnim institucijama u BiH koje iza sebe imaju bogato iskustvo rada s mladima i iskustvo u produkciji različitih sadržaja, a dobijeni rezultati će se koristiti u ovoj metodologiji.

Prvi dio metodologije smo posvetili formiranju i osnivanju same organizacije, ali i kreiranju vlastitih projekata, dopisa, kao i identiteta same organizacije. Kroz primjer festivala „Ljetne večeri Studio Teatra“, pokušat ćemo prikazati organizaciju jednog događaja – vašeg budućeg projekta sa svim svojim elementima koje treba da sadrži. U ovom dijelu ćemo ozbiljan prostor dati fenomenu kreiranja tima, što bi u praksi značilo pronalazak i angažman mladih na projektu. Kroz dio „produkcija festivala“ definisat ćemo produkcijske elemente organizacije, u našem slučaju festivala, a u vašem organizacije bilo kojeg događaja u koji se upustite.

Odakle početi?

Najteži dio svake priče jeste početak, koji je ekspozicija vašeg rada i vrlo često po svojoj prirodi manje zanimljiv od realizacije projekata na terenu. Stoga, u prvim poglavljima metodologije baviti ćemo se idejom formiranja grupe, kreiranja misije, ciljeva i svega onoga što nam je neophodno da bismo uopće počeli razmišljati o osnivanju nove organizacije. U prvom dijelu ćemo se također baviti razlozima postojanja vaše grupe, da li je ona kao većina drugih ili možda ne želite da postane kao druge postojeće organizacije. Iako je naš fokus na grupama čija će primarna djelatnost biti kultura i umjetnost, svi zaključci se mogu primijeniti na bilo koju oblast i bilo koji vid organizovanja. Mi ćemo često koristiti termine organizacija, formalna i neformalna grupa, ali pod istim mislimo i na sekcije u školama, postojećim organizacijama, sekcije u kulturno-umjetničkim društvima, nevladine organizacije itd. Prvi dio naše metodologije bit će upravo navedeno, preispitivanje da li zaista želimo formirati grupu i ako želimo koji vid organizovanja će to biti. Na više mjesta ćemo podvlačiti neke činjenice, a jedna od najvažnijih jeste da grupu formiramo da bismo ostvarivali ciljeve i približili se našoj misiji, a ne realizovali projekte. Projekti su posljedična veza kojoj ćemo se posebno posvetiti u ovoj metodologiji.

Formiranje grupe, rad s mladima

Jedan od najvećih izazova i zadataka ove metodologije bit će prenošenje iskustava u vezi sa formiranjem grupe i rada s mladima. Ukoliko počnete istraživati vrlo lako ćete pronaći na stotine omladinskih organizacija u regionu i svakako da, one koje su u našoj blizini, trebamo posjetiti, upoznati i ne osnivati ili formirati novu grupu koja će se baviti istom problematikom. Također, suludo je formirati grupu koja će plagirati nečije ideje, ciljeve, pa i same članove. Stoga, proces istraživanja u prvoj fazi je od krucijalnog značaja. Nije nužno biti originalan niti produktivniji niti kvalitetniji od postojećih organizacija ali je nužno znati koji je naš prostor djelovanja i koje su to organizacije koje nam mogu pomoći i s kojima možemo saradivati. Kada je riječ o samom formiranju grupe i rada s mladima, metodologija će iznijeti iskustva Studio Teatra i sličnih organizacija koja sigurno neće biti pravilo, jer svaka organizacija ima svoj pristup, a na osnovu naših iskustava vi trebate pronaći svoj put. Rezime ovog poglavlja će se odnositi na tezu da šabloniziranje i tipiziranje bilo čega dugoročno ne može donijeti pozitivne rezultate.

Šta uraditi nakon osnivanja grupe, organizacije, sekcije?

Kroz ovu metodologiju ćemo posebnu pažnju posvetiti tzv. „mrtvom periodu“ nakon formalnog osnivanja ili formiranja grupe koji vrlo često zna i može da bude demotivirajući. Rezime ovog dijela će biti kako ovaj period iskoristiti za rast, a ne padanje organizacije. Također, trebamo biti svjesni da ne postoji donatori koji čekaju samo nas. Stoga, kvalitetan rad će biti put koji će nas dovesti u priliku da saradujemo s drugim organizacijama, ali i da naši projekti budu zanimljivi svima onima koji podržavaju pozitivne ideje i priče.

Šta ćemo još čitati u metodologiji?

Sama metodologija će pratiti rast grupe kroz iskustvo Studio Teatra, te ćemo objediniti sve informacije koje su nama bile važne, a koje u početku nismo znali. U prvom dijelu, kao što je rečeno, bavit ćemo se formiranjem grupe, nakon čega ćemo pristupiti brendiranju organizacije, sekcije, grupe. Samo brendiranje će biti put do članova, partnera i saradnika. U onom trenutku kada zaokružimo formiranje, brendiranje i omasovljavanje, spremni smo za prve projekte koji zbog administrativnog neiskustva ne trebaju i ne smiju biti veliki, nego projekti koji prate ciljeve i misiju grupe. Pošto će ova metodologija biti spoj iskustva i rada Studio Teatra od prvog dana do danas, primarne aktivnosti kojima ćemo se baviti jesu aktivnosti iz oblasti teatarske umjetnosti. Stoga, u ovoj metodologiji ćete pronaći i tačno opisane procese nastanka teatarskih predstava koje možete primijeniti u svojoj grupi, ali i rječnik nepoznatih pojmova koji su usko vezani za teatarsku umjetnost. Na kraju ovog metodološkog „seminara“ imat ćete informacije kako od početne ideje izgraditi grupu, sekciju, organizaciju, brendirati organizaciju, realizovati prvi projekat, koristiti isti za reference rada na novim projektima.

I. KAKO JE SVE POČELO? – Nastanak i formiranje organizacije

Studio Teatar je osnovan 2017. godine kao udruženje građana, a do tada je djelovalo kao neformalna grupa. Osnovna razlika formalne i neformalne grupe bi bila ta da neformalna grupa nije službeno registrovana, pa samim tim nije u mogućnosti aplicirati na većinu fondova, javnih poziva i sl. U okviru neformalne grupe „vođa“ nije izabran nego se prirodno putem iskristalisao kao najaktivniji, najproduktivniji te ga ostatak grupe prihvati kao lidera. Također, lider neformalne grupe može biti profesor, nastavnik, učitelj ili neki drugi autoritet unutar već postojeće organizacije. U početnoj fazi je i više nego dobro da grupa djeluje kao neformalna, preispituje svoje ciljeve i misiju, te inicira službeno, formalno osnivanje.

Studio Teatar je ušao u fazu službenog osnivanja 2017. godine jer je isto bilo neophodno za realizaciju prvog teatarskog festivala na otvorenom u BiH, Ljetne večeri Studio Teatra. Naime, u onom trenutku kada smo počeli pregovore sa profesionalnim teatarskim kućama, potencijalnim donatorima, prijateljima i sponzorima shvatili smo da je neophodno da navedene ponude budu ispred pravnog, a ne fizičkog lica. Ukoliko grupa, sekcija ili organizacija djeluje ispred postojeće organizacije ispred matične organizacije se može obraćati drugim tijelima, ali kada neformalna grupa nema pravnu pozadinu - u jednom trenutku je neophodno njeno službeno osnivanje i pravno „legalizovanje“ da bi mogli napraviti saradnju s drugim pravnim licima. Naravno, moguće je realizovati projekte i kao fizičko lice, ali to uveliko umanjuje mogućnosti različitih vidova saradnje.

Postoje, naravno, izuzeci u kojima je sasvim prirodno i normalno da fizičko lice nastupa samostalno, pa da i aplicira i dogovara aktivnosti kao fizičko lice. Navedene situacije su najčešće kod samostalnih autora (pisci, likovni umjetnici, vrlo često muzičari itd.).

Ljetne večeri Studio Teatra 2017. Volonteri.

I.I. Osnivanje Studio Teatra

Sam proces osnivanja organizacije je trajao dva mjeseca, a svi oni koji se odluče na taj korak potrebne informacije će dobiti u nadležnom ministarstvu pravde. Osnivanje Studio Teatra je značilo da je u startu neophodno definisati misiju, ciljeve i potencijalne buduće aktivnosti. Navedeno je trebalo definisati i statutom organizacije, te unaprijed razmišljati o srodnim aktivnostima u odnosu na primarne. Iako je primarna djelatnost Studio Teatra produkcija teatarskih sadržaja, po prirodi aktivnosti smo znali da ćemo vrlo brzo početi sa realizacijom omladinskih projekata, filmskih, televizijskih i drugih scenskih projekata koji će tematski ulaziti u sve pore društva.

Obaveze na koje svako ko osniva organizaciju treba biti spreman jesu finansijske i druge obaveze prilikom osnivanja; angažman certificiranog knjigovođe; redovno vođenje dokumentacije i pravljenje završnog računa na kraju godine, odnosno početkom godine. Ukratko, osnovati organizaciju znači imati dodatnu obavezu za koju je grupa ljudi pravno odgovorna.

Iako smo prilikom osnivanja Studio Teatra, pa i početnog djelovanja, imali osnovna znanja o funkcionisanju organizacije, prva godina rada nam je uveliko pomogla da steknemo neophodno iskustvo koje možemo sada podijeliti s vama.

Ljetne večeri Studio Teatra 2017. godine

SAŽETAK: Ukoliko osnivamo organizaciju trebamo se detaljno informisati o načinu organizovanja, ali i administrativno – pravnim obavezama za koje je odgovorna grupa ljudi ili lice koje je grupa imenovala odgovornim (predsjednik, direktor...).

Za osnivanje i pozicioniranje organizacije je neophodno odricanje i ulaganje kako vremena, tako i znanja, ali je neophodno i finansijsko odricanje.

2. BRENDIRANJE I APLICIRANJE

2.1. Brendiranje Studio Teatra

Jedan od prvih zadataka tima Studio Teatra je bio brendiranje organizacije. Brendiranje počinje u onom trenutku kada smo počeli sa realizacijom naše ideje o formiranju grupe, udruženja, sekcije ili nekog drugog oblika udruživanja.

Također, ovdje treba da zaboravimo staru marketinšku „da je svaki marketing dobar“, jer nije, posebno ukoliko se naš rad odnosi na specifične ciljne grupe (djeca, mladi). Navedeno ne umanjuje činjenicu da svaku priliku za promocijom trebamo iskoristiti.

U rijetkim situacijama samo osnivanje organizacije je promocija za sebe, ali nam ne znači mnogo dok ne počnemo sa konkretnom realizacijom projekata. Postojanje neke sekcije koja neće imati konkretne rezultate i nije materijal za promociju, kao što nije dovoljna informacija o postojanju nekog benda ukoliko nikada nismo poslušali taj bend. Organizacija radi organizacije ni u kom slučaju nije dovoljna osim u specifičnim slučajevima kojih nema u prostoru o kojem mi govorimo.

Studio Teatar je samo nekoliko mjeseci nakon službenog osnivanja ušao u svoj najvažniji projekat, a to je festival Ljetne večeri Studio Teatra. U tom trenutku smo znali da je projekat igranja profesionalnih predstava na otvorenom u ljetnom, turističkom dijelu godine sam po sebi atraktivan i da je to najbolji put za promociju organizacije. Promociju i brendiranje smo radili u okviru promocije samog festivala, što je na kraju značilo i promociju za Studio Teatar kao nosioca projekta. Brendiranje organizacije je jedna od najvažnijih faza organizacije, posebno što ista nikada ne završava.

Brendiranje bi ukratko značilo isticanje svega onoga što želimo da publika vidi i vješto skrivanje potencijalnih nedostataka kojih će, bez obzira na djelatnost, uvijek biti.

2.2. Članovi organizacije kao brend organizacije

Prvi i najvažniji resurs koji ćemo imati u nekoj organizaciji su ljudi. Konkretno, kada je riječ o Studio Teatru, od prvog sastanka pa sve do danas, postoje normativi ponašanja unutar organizacije. Također, raspodjela zadataka unutar organizacije se vrši na osnovu afiniteta i kvaliteta. Vrlo brzo, odmah nakon osnivanja, shvatili smo da svi ne mogu znati sve i da je neophodno konstantno učenje i istraživanje. Također, formalno obrazovanje je ključno, ali isto tako i nedovoljno, jer je neophodno svakodnevno unapređenje svega onoga za šta mislimo da znamo. Ljudi koji su dijelom organizacije u toku nekog projekta su i sama organizacija. Stoga, bez obzira koju ulogu imali, ona mora i treba biti na najvišem mogućem nivou u tom trenutku.

2.3. Logo/vizual/fotografije

Prije formalnog osnivanja Studio Teatra počeli smo aktivno razmišljati i vizuelnom identitetu organizacije. Od samog početka smo znali da sve ono što izlazi iz Studio Teatra treba zadovoljiti naše interne kriterije. Među prijateljima i poznicima smo pronašli profesionalnu dizajnerku koja je osmislila logo/vizual Studio Teatra a koji sam po sebi treba imati i značenje, ali biti i jednostavan za upotrebu, kako u dokumentima u memorandumu, tako i na promotivnim materijalima. Ukoliko niste definisali logo/vizual, savjet je da pokušate pronaći dizajnera koji će vam predložiti kvalitetna rješenja od kojih će vaš tim izabrati najbolje.

Ako nemate sredstava za angažman dizajnera i istog nema među vašim prijateljima i poznicima, danas postoje odlične online aplikacije za izradu vizuala koje će vam u mnogome pomoći. Nemojte zaboraviti da logo treba biti jednostavan, jasan i u skladu sa aktivnostima kojima će se baviti vaša organizacija. Vizual može biti i samo natpis organizacije ili samo simbol ili znak, ali u svakom slučaju trudite se da bude jasan i prepoznatljiv. Nemojte zaboraviti da isti treba biti funkcionalan i u različitim bojama, kao i u crno-bijeloj tehnici, jer ćete većinu dokumenata printati baš u crno-bijeloj tehnici. Logo/vizual nakon određenog vremena možete rebrendirati, uraditi blage korekcije koje će ga unaprijediti. Navedeno ne treba raditi često, jer na taj način možemo zbuniti one koji prate vaš rad. Rebranding se obično veže za neku godišnjicu, novi veliki projekt i sl.

Slično kao i sa svim materijalima unutar vaše organizacije, fotografije koje nastaju trebaju biti ozbiljne i profesionalne.

Studio Teatar je od svog osnivanja pa sve do danas posebnu pažnju posvećivao fotografijama i video materijalima koji su objavljavani, kako na web stranici tako i na društvenim mrežama i medijima. Za početak, osnovna edukacija koju možemo pronaći na stotine youtube kanala, je uvijek dobrodošla. Ukoliko na početku nemamo vremena za angažman profesionalnog fotografa, preporuka je da naučimo osnove fotografije koje će nam pomoći prilikom brendiranja organizacije.

Neki osnovni zadaci fotografije koja prezentuje našu organizaciju ili projekt bi bili da je jasna i kvalitetna. Stoga, kada fotografišete nešto slobodno uradite na desetine fotografija da ne budete na kraju primorani koristiti jednu jedinu koja ne nudi ama baš ništa. Vama fotografija služi kao informacija i ona treba da ima tu funkcionalnost. U novije vrijeme odlične fotografije možemo napraviti i mobilnim telefonom. Stoga nije neophodno da imamo ili posjedujemo profesionalni aparat, kameru i sl. Kao što smo prije napisali, u ovom slučaju fotografija je informacija koja izlazi iz organizacije, sekcije, grupe i ona, kao i sve ostalo, treba da bude reprezentativna.

2.4. Memorandum, dopisi, projekti

Kada dođete u fazu bilo koje saradnje sa bilo kim, nerijetko ćete čuti da to trebate u par rečenica predstaviti na nekom papiru i poslati. Vodeći se tezom da je važno napisati tih par rečenica i poslati, skoro pa redovno svi pravimo istu grešku radeći to šturo, nejasno, bez memoranduma i osnovnih informacija o organizaciji.

Nakon osnivanja Studio Teatra znali smo da nijedan dopis, molba, zahtjev ili bilo koji drugi oblik obraćanja ne smije biti izvan forme koju smo jasno definisali. Ta forma treba da je pregledna, nudi osnovne informacije o organizaciji, jasno govori o navedenom predmetu i naravno da je pismena.

Sve ovo vrijedi za bilo koji vid obraćanja bilo koga i bilo kome. Bez obzira jeste li organizacija koja egzistira dvadeset godina, ili ste neformalna grupa, ili sekcija u školi, obraćanje ima svoja pravila kojih se trebamo pridržavati i na taj način brendirati našu grupu.

Ukoliko sami niste vični za kreiranje forme i načina obraćanja, preporuka je angažman profesionalca s kojim ćete dobiti urnek po kojem ubuduće možete raditi. Također, ukoliko u datom trenutku niko u organizaciji ne vlada materijom i nema dovoljno samopouzdanja da sam kreira navedene dokumente, preporuka je da se uvijek angažuje neko ko to bolje radi od vas do trenutka dok organizacija ne angažuje ili dobije člana koji će moći odgovoriti tim zadacima. Vaš dopis, molba, zahtjev, saopćenje su ogledalo vaše organizacije.

2.5. Memorandum

Iako često dobijemo dopise i od javnih institucija bez memoranduma (osnovne informacije o instituciji, kompaniji, udruženju, organizaciji), nepostojanje istog dovodi u pitanje ozbiljnost vaše organizacije. Informacije se mogu upisati u gornjem dijelu vašeg dokumenta ili da grafički dizajner kreira template memoranduma koji će sigurno uozbiljiti sam dokument. Na samom početku organizacija nema toliko sredstava da može angažovati sve neophodne ljude za profesionalna rješenja, stoga trebamo se snalaziti, ali opet ne dozvoliti da izgled našeg dokumenta naruši naš kredibilitet.

3. MOJ/NAŠ PRVI DOPIS, OBRAĆANJE

I prije formalnog osnivanja organizacije, neophodno je službeno komunicirati kako sa fizičkim licima, tako i sa institucijama i drugim organizacijama. Poslovno pismo podrazumijeva način komunikacije koja se razlikuje od slučaja do slučaja, najčešće od subjekta kojem se obraćamo i predmeta obraćanja, a poruka iz istog mora biti kratka, jasna a u isto vrijeme sadržajna. Dobrim poslovnim pismom pošiljalac istog ostavlja dojam profesionalnosti od kojeg najčešće zavisi konačni ishod i rezultat. Ukratko, poslovni dopis predstavlja firmu, udruženje, neformalnu grupu građana ili pojedinca, zavisno ko ga piše, a koristi se u pisanoj komunikaciji između navedenih i firmi, državnih organa i institucija i slično.

Iz navedenih razloga veoma je važno znati kako izgleda forma i sadržaj poslovnog dopisa, bez obzira da li ga šalje registrovano udruženje/organizacija, neformalna grupa građana/sekcija ili pojedinac kao fizičko lice.

U konkretnom slučaju bazirat ćemo se na oblast kulture i pisanu komunikaciju između pošiljaoca (bez obzira o kome se radi) i Općine kao jedinice lokalne samouprave, a u smislu prijave na Javni oglas za dodjelu sredstava iz granta namijenjenog za kulturu u tekućoj godini.

Prije svega jedno moramo imati na umu prije samog pisanja dopisa – kao prilično formalan oblik poslovne komunikacije dopis mora biti što jednostavniji, razumljiv, gramatički ispravan, i uz sve to obavezno sadržavati slijedeće dijelove:

3.1. Podaci o pošiljaocu

Registrovani subjekti, misli se na udruženja građana i nevladine organizacije koje u svojoj osnovnoj registrovanoj djelatnosti imaju i djelovanje u oblasti kulture, najčešće imaju svoj memorandum koji sadrži logo (znak), ali i osnovne podatke o organizaciji, kao što su: puni naziv organizacije, adresa sjedišta organizacije, kontakt telefon/faks, e-mail, web stranicu, ID broj, transakcijski račun sa nazivom banke.

U slučaju da nemaju svoj logo (znak) isti upisuju osnovne podatke kako je prethodno navedeno, s tim što se iz istog mogu izbaciti transakcijski račun i naziv banke.

Neformalna grupa građana i pojedinci upisuju svoj naziv (neformalna grupa građana), odnosno ime i prezime, adresu, poštanski broj i grad, i kontakt telefon radi međusobne komunikacije u slučaju eventualne potrebe za dodatnim informacijama vezanim za predmet dopisa.

U konkretnom slučaju podaci o pošiljaocu u praksi treba da izgledaju kako slijedi:

► **Pojedinac, fizičko lice**

Amir Amirović

Petrovo 34

99999 Petrovac

Kontakt telefon: 099/999-999

▶ Neformalna grupa građana

Neformalna grupa građana za zaštitu kulturno-istorijskih spomenika

Petrovo 34

99999 Petrovac

Kontakt osoba: Amir Amirović

Kontakt telefon: 099/999-999

▶ Registrovano udruženje/organizacija

Logo (znak)*	<p>Naziv: Udruženje za očuvanje kulture „Kulturnjak“</p> <p>Adresa: Petrovo 34 – 99999 Petrovac</p> <p>Telefon/fax: 099/999-999</p> <p>e-mail: emailorganizacije@gmail.com</p> <p>web: www.organizacija.org (ukoliko postoji)</p> <p>ID broj: Broj dobijate nakon osnivanja</p> <p>Transakcijski račun: Nakon osnivanja otvarate račun u banci</p>
--------------	---

*Napomena:

Sam izgled memoranduma ne mora biti kao u primjeru, ali isti treba da ponudi navedene informacije. Logo, vizual može stajati na lijevoj ili desnoj strani, također može biti pozicioniran i u sredini, ili da ga uopšte nema ukoliko organizacija, grupa nema usvojen logo/vizual.

Dakle, kada su u pitanju fizičko lice i neformalna grupa građana, podaci o pošiljaocu se upisuju u lijevom gornjem uglu.

3.2. Oznaka (broj protokola), mjesto i datum:

Bez obzira ko je pošiljalac, dakle, da li je to fizičko lice/pojedinac, neformalna grupa građana ili registrovano udruženje/organizacija, ovi podaci se upisuju na lijevoj strani stranice, odmaknuto jednim tab-om od podataka o pošiljaocu.

Konkretno, to izgleda kako slijedi:

Broj: **01-21/23**

Petrovac; 31.05.2023. godine

01 označava organizacionu jedinicu (Upravni odbor ili Skupštinu)

21 označava redni broj iz interne knjige protokola

/23 označava godinu

Fizička lica/pojedinci i neformalne grupe građana upisuju samo redni broj i godinu, kao i mjesto i datum nastanka dopisa.

3.3. Podaci o primaocu:

Ispod, s razmakom od jednog tab-a, može i na lijevoj (što je preporučljivo), ali i na desnoj strani, upisuju se podaci o primaocu:

Ako se radi o pravnoj osobi – naziv, sjedište, poštanski broj i grad.

Kada se radi o pravnoj osobi važno je napisati puni naziv, a ako je dopis namijenjen određenom odjelu ili službi za upravu unutar firme odnosno Općine i slično navodi se i taj određeni odjel. Isto tako, ako je namijenjen određenoj osobi, navodi se njeno ime i prezime i oznake n/r (na ruke).

Kada se radi o pojedincu, fizičkoj osobi, navodi se ime i prezime, adresa, poštanski broj i grad.

U konkretnom slučaju to izgleda ovako:

OPĆINA PETROVAC

Služba za opću upravu i društvene djelatnosti

99999 PETROVAC

Ulica slobodnih umjetnika 43

Odnosno:

Gosp. MARKO MARKOVIĆ

99999 PETROVAC

Ulica zanatska 45

U prvom slučaju ispod naziva službe može se dodati, npr:

n/r rukovodioca Službe, gosp. Mirka Mirkovića

3.4. Predmet

Predmet dopisa se piše ispod adrese primaoca, odmaknuto jednim tab-om, a isti je tema zbog koje se dopis šalje, a sastoji se od vrlo jednostavnog i skraćenog opisa teme.

U konkretnom slučaju bi to izgledalo ovako:

*Predmet: Prijava na Javni poziv –
                          d o s t a v l j a m o,*

Dakle, kratko i jasno.

U nastavku dopisa ćete detaljnije obrazložiti predmet dopisa.

3.5. Sadržaj dopisa

Sadržaj dopisa uvijek započnite s oslovljavanjem primaoca, i to riječju „Poštovani“, odnosno „Poštovana“.

Ako znate o kojoj se tačno osobi radi, odnosno kojoj osobi je namijenjen, možete napisati, npr. „Poštovani gospodine Petroviću“.

Nakon oslovljavanja stavlja se zarez, te se prelazi u novi red i piše sadržaj dopisa.

Sadržaj dopisa mora biti jasan i sažet, a sastoji se od uvoda, glavnog dijela u kojem se ukratko navodi ono zbog čega se isti piše, i završnog dijela.

U konkretnom slučaju to bi otprilike izgledalo ovako:

Poštovani gospodine Petroviću,

U vezi sa predmetom prijavljujemo se na Javni poziv Općine Petrovac za dodjelu sredstava iz granta namijenjenog za kulturu u tekućoj godini.

Poznato Vam je da ovo udruženje/organizacija već deset godina, tradicionalno svake godine u mjesecu julu organizuje Međunarodni festival „Teatar različitosti“ na kojoj pored teatarskih kuća iz BiH, učestvuju i produkcije iz Republike Hrvatske i Crne Gore. Ove godine isti će biti održan dana, 17.07. (subota) 2023. godine u Domu kulture Petrovac sa početkom u 20,00 sati, a defile učesnika kroz grad je zakazan za 18,00 sati.

Imajući u vidu na koji način se finansiraju udruženja kao što je naše, ali i same troškove održavanja navedene kulturne manifestacije, te ograničena sredstva sa kojima raspolažemo, prijavljujemo se na Javni poziv Općine Petrovac za dodjelu sredstava iz granta namijenjenog za kulturu u tekućoj godini.

U prilogu ove prijave je popunjen prijavni obrazac sa svom traženom dokumentacijom.

Očekujući Vaše razumijevanje za navode iz ovog obraćanja i udovoljenje istom na način dodjelom traženih sredstava, najiskrenije Vam se zahvaljujemo.

Naravno, predmet pisanja se može razlikovati u onome što i jeste predmet obraćanja. U konkretnom slučaju, recimo, može se odnositi na sufinansiranje nekog drugog kulturnog događaja ili događaja iz oblasti kojom se bavi vaša organizacija.

3.6. Pozdrav

Dopis završavate s pozdravom, a neki od primjera koje možete upotrijebiti su:

S poštovanjem,

Srdačan pozdrav,

Uz zahvalnost i s poštovanjem.

3.7. Potpis i ovjera

Ispod pozdrava, na lijevoj strani se popisuju prilozi, a na desnoj strani se piše funkcija (ako se radi o registrovanom pravnom subjektu/firmi, udruženju, organizaciji) a ispod ime i prezime. Odnosno, ako se radi o fizičkom licu, samo ime i prezime, a ako je u pitanju neformalna grupa građana naziv i ime kontakt osobe.

U konkretnom primjeru to izgleda kako slijedi:

Prilog:

- *Popunjen Prijavni obrazac*
- *Dokumentacija tražena u Javnom pozivu*

PREDSJEDNIK

*Udruženja „Kulturnjak“
Jovan Jovanović*

Odnosno:

*Neformalna grupa građana
za zaštitu kulturno-istorijskih spomenika
Petrovo*

Ili samo:

*Podnosilac prijave
Petar Petrović*

U priloženoj dokumentaciji možete istu navesti pojedinačno, npr.

- *Izvod iz registra,*
- *ID broj;*
- *Transakcijski račun, i slično.*

Naravno, na kraju, prije samog potpisivanja i ovjere, još jednom provjerite je li sav tekst dopisa napisan gramatički ispravno, jer ćete samo urednim, precizno formulisanim i jasnim dopisom ostaviti najbolji dojam kod primaoca, a od čega veoma često zavisi i ishod njegovog rješavanja.

4. PRONALAZAK JAVNOG POZIVA, PISANJE PROJEKTA I APLICIRANJE

Pisanje prijedloga projekta ili projektnog zahtjeva povezano je sa traženjem sredstava i dio je procesa traženja, prikupljanja sredstava. Pisanje prijedloga projekta obično slijedi nakon što smo identifikovali jednog ili više potencijalnih donatora. Svi donatori, bili oni pojedinci ili velike fondacije imaju svoje specifične interese i prioritete, koje možemo podijeliti na više kategorija:

- određeno polje interesovanja
- određena ciljna grupa
- određeno geografsko područje
- određene vrste organizacija
- određene namjene za koje daju sredstva.....

Naravno, većina istih ima i svoju razrađenu metodologiju izrade projekata s kojima potencijalni aplikanti mogu aplicirati na javne pozive, i isti moraju biti popunjeni u tačno određenoj formi i sadržaju. Tek kada se Vaša organizacija/udruženje „pronađe“ u naprijed navedenim kategorijama, dakle, kada ispunjava iste, tek tada se pristupa izradi projekta. Ključ za uspješno prikupljanje sredstava je pozitivan pristup. To je ono naše čvrsto ubjeđenje “ja mogu to da uradim”. Ako od samog početka sumnjate u uspjeh, ako se plašite, ako se stidite zato što tražite sredstva, šanse da dobijete tražena sredstva su minimalne. Ali, ako u vašem prijedlogu češće koristite glagole “mogu i hoću” nego “možda”, vaše šanse za dobivanjem traženih sredstava su veće, jer će i donator više vjerovati u vašu sposobnost uspješnog izvršenja projekta. Ono što morate znati svakako je činjenica da postoje brojne predrasude koje vas onemogućavaju da budete uspješni u prikupljanju sredstava.

Ovu tvrdnju ćete naći u mnogim uputstvima za pisanje projekata, i one upozoravaju da ih se već prije samog početka pisanja projekta morate riješiti i odbaciti, jer će vam se u suprotnom pokazati samo kao kočničari u procesu realizacije projekta čiji je preduslov osiguranje potrebnih sredstava. Navedene predrasude, one osnovne, odnose se na sljedeće:

- ✘ Donatori jedva čekaju da nam daju sredstva. Naprotiv, u stvarnosti je traženje sredstava aktivan proces, gdje vi istražujete i tražite sredstva i ne čekate pasivno da vas donator nađe. Vaš uspjeh ili neuspjeh zavise od toga da li ste prepoznali pravu šansu za donaciju ili ne.
- ✘ Što više sredstava tražim, više ću dobiti. Naprotiv - što je budžet veći, teže je dobiti sredstva. Velika sredstva se obično daju organizacijama koje iza sebe imaju čitav niz uspješno izvršenih projekata. Zato, ako ste mala i nova organizacija, počnite sa malim budžetom. Vremenom ćete izgraditi svoj kredibilitet koji će omogućiti dobijanje većih sredstava. S druge strane - ako imate mali projekat sa velikim budžetom, dobit ćete vjerovatno manja sredstva nego što ste tražili.
- ✘ Ako jednom dobijem sredstva od donatora, garantovano ću ih dobijati i u budućnosti. Ne očekujte da i sljedeći put automatski dobijete sredstva od vašeg donatora. Donatori više vole ako imate mrežu finansijske podrške koja vam omogućava nastavak vašeg projekta. Prioriteti i interesi donatora se mijenjaju - nemojte se zato nikada oslanjati samo na jednog. Ništa nije opasnije nego se oslanjati samo na jednog donatora i očekivati od njega doživotnu podršku. To vam je napisano pravilo.

- ✗ Ako dobijem pare - one su moje i nikome ne polažem računa o njima. Stvarnost je: donatori vam ne poklanjaju novac - oni sklapaju ugovor sa organizacijama čiji projekti zadovoljavaju njihove potrebe i interese. Aplikacija ili projektni zahtjev je stoga obavezujući ugovor između vas i donatora. To znači da morate da slijedite njihova pravila podnošenja finansijskog i narativnog izvještaja, obaveznog informisanja o svim izmjenama u projektu itd. Ako želite naprimjer da kupite laptop koji nije predviđen budžetom, morate prvo konsultovati donatora.
- ✗ Laži ili preuveličavanja povećavaju moje šanse za dobijanje granta, Često padamo u iskušenja da slažemo i preuveličavamo kod pisanja grantova - nemojte to raditi, nikada se ne isplati. Dugotrajni i uspješni odnosi sa donatorima su uglavnom zasnovani na istini. Ako izgubite povjerenje donatora, izgubit ćete i svoju reputaciju a možda ćete morati i da vratite sredstva. Poštenje je najbolja politika – i to je jedno od nepisanih ali obavezujućih pravila.
- ✗ Svoje ciljeve treba potpuno da prilagodim interesima i potrebama donatora. Nemojte svoje interese i potrebe nikada u potpunosti podrediti interesima donatora. Bolje je ako odredite svoje ciljeve i interese i onda ih prilagodite tako da odgovaraju interesima donatora. Nemojte nikada zaboraviti da ne možete upravljati vjetrom, ali možete podesiti jedra.
- ✗ Neuspjeh je katastrofa. U prosjeku samo između 10-30% prijedloga dobija sredstva. Zato, ako je vaš prijedlog odbijen, ne uzimajte to tragično, već ga primite kao iskustvo iz kojeg ste nešto naučili i pokušajte ponovo. Ako je potrebno, pitajte donatora zašto je odbio vaš prijedlog i šta da uradite slijedeći put. Ako ne uspijete iz prve, učite iz iskustva i pokušajte ponovo! Kada je u pitanju osiguranje sredstava za realizaciju projekata, u konkretnom slučaju na koji se baziramo u oblasti kulture, to su sredstva koja se mogu (ali i ne moraju) dobiti od resornih ministarstava viših nivoa vlasti, a rijetki sretnici (organizacije/udruženja) su uvršteni u općinske budžete i dobivaju redovne tranše za svoju djelatnost. No, i ova praksa sa općinama se mijenja, jer je sve više općina koje po ugledu na ministarstva raspisuju javni poziv lokalnog karaktera za raspodjelu sredstava iz granta namijenjenog za kulturu, na koji se sa konkretnim projektima mogu prijaviti registrovana udruženja/organizacije, neformalne grupe građana ili pojedinci, a ocjenu vrijednosti projekata, pa samim tim i dodjelu sredstava za realizaciju istih određuje Komisija imenovana od strane načelnika Općine.

Uglavnom, ono na šta subjekti iz oblasti kulture mogu računati kada su sredstva za realizaciju njihovih projekata u pitanju jesu javni pozivi, a kod nas su aktuelni oni koje raspisuju:

- Ministarstvo civilnih poslova;
- Ministarstvo kulture i sporta Federacije BiH (dva puta godišnje: za sredstva ostvarena od igara na sreću i redovna sredstva namijenjena za projekte iz oblasti kulture);
- Kantonalna ministarstva obrazovanja, nauke, mladih, kulture i sporta (jedan do dva javna poziva u toku kalendarske godine – ovisno od kantona);
- Društveno odgovorna pravna lica (JP BH Pošta, JP BH Telekom i slično);
- Međunarodne organizacije (IOM, OSCE, UNDP, Kreativna Evropa i slično);
- I kao što smo već istakli općine kao jedinice lokalne samouprave, te
- Donatori, sponzori, prijatelji udruženja/organizacije i članovi istih vlastitim dotacijama.

4.1. Šta ako moj projekat nije prošao ni na jednom javnom pozivu?

Nije neobično da baš vaš projekat ne prođe ni na jednom javnom pozivu na koji ste aplicirali, jer kao što smo već naveli proces izgradnje organizacije je težak, dugotrajan i mukotrpan. Stoga, sasvim je normalno da vaši projekti u početku i ne budu utoliko „zapaženi“ od potencijalnih donatora. Zato prije samog slanja projekta, treba da uradimo finalne provjere aplikacije i dokumentacije koju šaljemo. Svaka institucija ili organizacija koje raspisuju javne pozive imaju tačno definisane korake kojih se trebamo pridržavati. Naš savjet je da grupa, pojedinac, sekcija ili osnovana organizacija treba da detaljno iščita javni poziv i sve dokumente koji uključuju isti. Preporuka je također da posjetite nekoliko radionica i seminara na kojima se obrađuje tema pisanja projekata i apliciranja, ali i javnih tribina koje donatori vrlo često organizuju kada raspisuju neki javni poziv.

4.2. Izvještavanje i pravdanje

Kao što je već spomenuto u metodologiji, dobijena sredstva, imovina ili bilo koja druga donacija nije vaša privatna imovina i prema njoj se ne možemo i ne smijemo ponašati tako. U onom trenutku kada smo dobili određena sredstva za implementaciju projekta potpisujemo ugovor sa donatorom, koji nas obavezuje da ćemo namjenski utrošiti sredstva kako smo to prikazali projektom. Svako odstupanje treba da bude u koordinaciji sa donatorom inače podliježemo krivičnoj odgovornosti.

SAŽETAK: U ovom poglavlju smo govorili o brendiranju i apliciranju. Najvažniji brend jedne organizacije, grupe ili sekcije jesu ljudi, zbog čega odmah na svom početku organizacija treba da ima kodekse i pravila koja će važiti za sve. Također, u onom trenutku kada smo počeli sa izgradnjom brenda neophodno je da naša komunikacija sa partnerima, donatorima, članovima uvijek bude profesionalna i da ne odstupa od formi koje smo definisali. Urednost, pismenost i reprezentativnost su ogledalo vaše organizacije. U drugom dijelu poglavlja posebno smo razgovarali o načinu kreiranja memoranduma, dopisa, projekta. Također, kada apliciramo nekome ili negdje trebamo prvobitno mi vjerovati u svoj projekat, a onda će postepeno i drugi početi da ga razumijevaju. Šta god radili neophodno je vlastito ulaganje, odricanje i ono što je najvažnije, strpljenje.

5. PRVI TEATARSKI FESTIVAL NA OTVORENOM “LJETNE VEČERI STUDIO TEATRA”

U proljeće 2017. godine Studio Teatar je počeo sa pripremama za prvi teatarski festival na otvorenom u BiH, a koji se trebao održati u ljeto iste godine. Iako nas je dijelilo samo par mjeseci do festivala, festival smo na kraju realizovali, ali isto tako sukobili se sa mnogim problemima o kojima ćemo govoriti u ovom poglavlju i koji će vama eventualno pomoći da ne napravite slične ili iste greške koje smo mi pravili.

U trenutku planiranja festivala Ljetne večeri Studio Teatra, tim festivala je razmišljao o svemu, osim o najvažnijem dijelu, a to je finansiranje istog. Negdje u našim glavama je ideja sama po sebi bila dovoljna, što je naravno greška u samom početku. Ono što smo imali u tom trenutku jeste širok spektar ljudi, profesionalaca iz teatarske umjetnosti s kojima smo mogli sarađivati i na koje smo mogli računati, što nam je u svakom pogledu olakšalo. Pošto je već tada Studio Teatar imao naslijeđena prava za dvije predstave, naš ljetni festival je imao već dva događaja. Preostale dvije predstave smo dogovarali na prijateljskoj osnovi i uspjeli zaokružiti program festivala koji je trebao trajati četiri noći.

Ono što nismo imali u tom trenutku jeste prostor na kojem ćemo održati festival, alternativni prostor u slučaju kiše, profesionalnu tehniku i opremu, sredstva da platimo ljude, stolice, scenu – binu, volontere, marketing, dizajnera, promociju na društvenim mrežama i u medijima...

Vrlo brzo smo počeli komunikaciju sa svim ljudima koji bi bili uključeni u festival i shvatili da sve to itekako košta, a da u periodu u kojem smo realizovali festival ili nema ili ima jako malo javnih poziva na koje bismo mogli aplicirati. Shvatili smo da trebamo imati „kapital“ koji drugi nemaju, a to je velika grupa kreativnih i mladih ljudi.

Ljetne večeri Studio Teatra 2022. godine. Festivalski tim.

5.1. Volonteri festivala/kako doći do mladih ljudi?

Jedna od prvih pozitivnih faza organizacije festivala je bila ideja da uključimo nove mlade ljude u cijelu priču, ali prije toga je bilo neophodno da sam festival bude zanimljiv toj ciljnoj grupi. Stoga, počeli smo razgovarati o festivalu i o istom iznositi informacije u javnost sa ključnim riječima: Prvi teatarski festival na otvorenom, zabava, druženje, sadržaj tokom ljeta i raspusta i sl.

Mjesec dana prije samog festivala Studio Teatar je objavio javni poziv za volontere po uzoru na neke velike festivale u BiH i regionu, što je bila i prva velika medijska objava o festivalu Ljetne večeri Studio Teatra, a u okviru koje smo ispričali sve ono za šta smo mislili da je važno i zanimljivo u tom trenutku. Pošto je riječ o, u to vrijeme gluhom periodu, većina bosanskohercegovačkih medija je objavila javni poziv, a na isti se prijavilo tridesetak mladih ljudi. Po raspisivanju javnog poziva smo znali koja nam je ciljna grupa i da ti volonteri treba da ponesu lijepa iskustva i priču o festivalu drugim potencijalnim članovima, mladim, učenicima, studentima itd.

Možda je baš ovdje trenutak da kažemo da bez obzira koja ideja bila neko negdje je radio nešto slično i nemojte se libiti pogledati i istražiti kako to drugi rade. Uvijek je lakše učiti iz tuđih nego iz svojih grešaka, mada, nažalost nerijetko učimo baš iz svojih grešaka, što je opet put koji nas ni u jednom ni u drugom slučaju neće zaobići. Mi smo istraživali druge festivale, kako u BiH tako i u regionu i to ne samo teatarske nego i filmske, muzičke i druge srodne festivale od kojih bismo eventualno mogli nešto da naučimo. Na kraju bismo radili sublimaciju istraženih informacija i prilagođavali ih svojim mogućnostima.

Da budemo iskreni, većina organizacija griješi prilikom određenih javnih poziva i poziva uopćeno bez obzira na koji način se oni ostvaruju. Mladi ne žele još jednu školu ili fakultet u svom životu, nego druženje, zabavu i odgovornost kroz koje će naravno steći i nova znanja koja će moći primijeniti u različitim aspektima života. U isto vrijeme vaš/naš projekat nije dernek na koji će neko doći upoznati prijatelje, otići u klub i ne ponijeti ništa sa sobom kada se vrati kući. Mladi ne žele firmu u kojoj će imati šefa nad glavom i za koju će izvršavati određene zadatke i po završetku dobijati nove. Sama komunikacija s mladim ljudima treba početi iz njihovog, a ne svijeta projekta ili svijeta „odraslih“ problema. Svaki projekat sa sobom nosi i određeni problem, a sama realizacija je put do rješavanja problema. Pouka koju smo mi naučili i koja je univerzalna jeste da mladi probleme ne sagledavaju na isti način kao što je to definisano nekom projektnom aplikacijom, te da svaki uzrast, ima svoje probleme koje trebamo detektovati.

Profesor u školi vidi jedan problem i želi da učestvuje u rješavanju tog problema, dok učenik u istoj situaciji ne vidi problem nego se bavi svojim svakodnevnim zapletima. Zaključak bi bio da djeci ne namećemo svoje probleme, nego ih trebamo osloboditi da identifikuju vlastite strahove, sukobe, pa i probleme.

Najbolji primjer su projekti u malim sredinama koji identifikuju dvije škole pod jednim krovom, nacionalizam, narkomaniju, alkoholizam i sl. Vrlo često u rješavanje tog problema su uključeni mladi koji nemaju dodirnih tačaka sa navedenim problemima nego su im isti nametnuti kao problemi, a njihovi stvarni problemi bivaju zanemareni u odnosu na „velike teme“ unaprijed definisane projektom.

Naravno, mladi su svjesni svih navedenih problema, ali da li će zaista odličan i primjeran učenik promijeniti mišljenje delikventa da ne bude delikvent?! Da li će neko ko nikada nije imao dodira sa cigaretama spriječiti nekog da zapali cigaretu?! Da li će letak, status na društvenim mrežama, ili neki „dosadan“ portal spriječiti nekog da ne bude nešto što je on odlučio da bude?!

Navedeno bi značilo da trebamo biti svjesni velikih tema i velikih problema, ali isto tako da svako u svom mikrosvijetu treba identifikovati vlastite probleme i sukobljavati se s njima.

Naravno, vjerovatno se pitate da li teatarski festival ima konkretnu vezu sa svime napisanim, a naš odgovor je da ima. Mladi ljudi koje smo htjeli u svom timu su trebali biti zaljubljeni u teatarsku umjetnost ili umjetnost uopće ili da se kroz proces upoznavanja projekta zaljube u isti. Prije samog početka smo identifikovali nekoliko problema usko povezanih sa mladima koji su bili ciljna grupa i u svojstvu volontera, organizatora, ali i u svojstvu publike.

Jedan od važnijih razloga postojanja i osnivanja festivala je bio mali broj pozorišnih predstava u ljetnom periodu kada je većina profesionalnih teatarskih kuća na redovnom godišnjem odmoru. Također, u ljetnom periodu mladi su na raspustima, a sve aktivnosti, da li sportske ili kulturne, imaju ljetne pauze.

U drugom dijelu smo se bavili sadržajem samog festivala i prilagođavanjem istog mladima.

Prva i osnovna greška kod većine organizacija, grupa, sekcija jeste prvi dojam koji ostavljamo prilikom prezentovanja našeg projekta, organizacije, grupe ili sekcije.

Prilikom objavljivanja javnog poziva za volontere tim festivala je tačno znao za koje pozicije i poslove tražimo volontere, ali ni u jednom trenutku to nismo otkrivali, jer je jako važno da svaki volonter bude uključen u sam proces realizacije festivala. Zajednička definicija svakog individualnog zadatka je bila organizacija prvog teatarskog festivala na otvorenom u BiH.

Naprimjer, prilikom razgovora sa volonterima nismo neki festivalski zadatak pozicionirali iznad projekta, jer bi na taj način neko mogao da se osjeća dijelom zadatka, a ne dijelom festivala.

Sve navedeno iznosimo kao vlastiti primjer i iskustvo što ne mora biti pravilo i što svakako ima svoje izuzetke.

Mi smo svoj prvi javni poziv objavili u medijima i na našim društvenim mrežama, znajući da će skoro pa 90 posto prijavljenih mladih ljudi biti mladi koji su već dijelom neke organizacije, projekta i sl. U samom početku je bilo važno napraviti rez koji bi u praksi imao značenje da nisu svi za sve i da ne mogu svi biti dijelom priče Studio Teatra. Također, priča Studio Teatra nije trebala da okuplja odlične koji će uz to još postati aktivniji nego što inače jesu, nego da okuplja one koji jesu ili se mogu zaljubiti u teatar, a kojima će Studio Teatar pomoći da postanu odlični. Naš cilj su bili i mladi koji se po prvi put susreću sa sličnim aktivnostima i koji spadaju u grupu od navedenih 10 posto.

Ukratko, kada krećemo od nule, kreiramo tim koji je spreman da uči, radi, spoznaje, a koji pri tome ne mora imati pretjerano veliko iskustvo u radu na projektima, nego će isto steći i isto će mu pomoći da svakodnevnicu u kojoj živi učini boljom.

Ljetne večeri Studio Teatra 2023. godine. Festivalski tim.

5.2. Čitanje aplikacija i prepoznavanje budućih saradnika/volontera/članova

Kako smo ovaj dio posvetili prvom festivalu Ljetne večeri Studio Teatra i u nastavku ćemo isti koristiti kao primjer projektne aktivnosti, a koja u praksi može biti bilo koja aktivnost u vezi sa bilo čime. Kada su pristigle aplikacije tim Studio Teatra je svaku detaljno čitao i analizirao, a ono što je bio zajednički zaključak jeste da nam tipski napisane aplikacije nisu bile u fokusu. Tipski napisane bi značilo na desetine informacija, projekata i drugih iskustvenih elemenata bez konkretnog kreativnog dijela koji bi u suštini bio doprinos našem festivalu. Pribojavali smo se grupe koja će biti dijelom ekipe zbog broja i zbog još jedne aktivnosti u nizu. U ovom dijelu ne kritikujemo niti umanjujemo značaj aktivnih mladih ljudi, samo pokušavamo doći do novih, a unutar postojećih napraviti selekciju u korist samog festivala, tj. vaše buduće aktivnosti. Nakon čitanja aplikacija obavljen je razgovor sa potencijalnim volonterima, te im je prezentovana ideja festivala, što je bio drugi i finalni krug prije izbora. U razgovoru nas je zanimalo ono što njih zanima, njihove ideje, želje, planovi, a ne ono što su do tog trenutka radili. To što je neko bio odličan kapiten školske fudbalske ekipe ne mora značiti da će biti i odličan u festivalskom timu, ali svakako da unaprijed znamo da taj neko ima leaderske sposobnosti koje se mogu implementirati u bilo koji projekat. Sve zavisi iz koje perspektive posmatramo naše buduće volontere/tim.

5.3. Ne postoji manje i više vrijedan zadatak unutar tima

Tim ćemo definisati kao organizovanu grupu koja ima zajednički cilj. Naš cilj je bio organizacija festivala Ljetne večeri Studio Teatra, a jedini način da se isti realizuje je bio da svi funkcionišemo kao jedno, kao tim. Svi naši volonteri su imali individualne i grupne zadatke koji su po svojoj prirodi bili različiti. Tim ima svoja pravila i zakonitosti, a poštivanje hijerarhije je jedan od osnovnih. Projektni tim treba da ima lidera, ali ne nekog ko će dijeliti zadatke na manje i više vrijedne. Svi zadaci na putu do cilja imaju svoju težinu i jako važno je da lideri i vođe tima učestvuju u svim zadacima. Ukoliko smo uključili članove i volontere, a pri tome im dali 50 plakata da polijepe očekujući da to završe do određenog roka, završili smo aktivnost, ali nismo učestvovali u istoj. Stoga, važno je da i sami učestvujemo, u ovom slučaju u aktivnosti lijepljenja plakata, jer samo na taj način možemo na praktičnom primjeru svima pokazati da je svaki zadatak podjednako važan u organizacijskoj strukturi. Organizacija našeg festivala, ali bilo kojeg drugog događaja, podrazumijeva baš to, na desetine malih zadataka koji po svojoj popularnosti nisu na najvišem nivou, ali po svojoj važnosti su od eliminatornog značaja.

Kada kažemo festival uglavnom mislimo na igranje predstava i ushićenu publiku, ali ono što ne vidimo jeste ono što čini festival. Doček gostiju, teatarskih kuća, izvođača; promocija festivala, događaja u vidu lijepljenja plakata, dijeljenja letaka i sadržaja na društvenim mrežama; postavljanje stolica za događaj; postavljanje bine i scene za događaj; dizajniranje i printanje materijala; radni sastanci timova; angažman profesionalaca i angažman volontera; doček gostiju, publike; aktivnosti u slučaju vremenskih nepogoda; selidbe u alternativne prostore; čišćenje prostora i slične aktivnosti. Zaključak bi bio da je jedan događaj satkan od stotine malih aktivnosti koje su skoro pa sve podjednako važne.

Kroz primjere koje smo navodili ispričali smo priču o formiranju tima festivala Ljetne večeri Studio Teatra i princip rada festivalskog tima. Ono što je vrijedno spomenuti jeste da je u trenutku pisanja ove metodologije Studio Teatar organizovao sedam festivala Ljetne večeri Studio Teatra na kojima je igralo preko 30 profesionalnih teatarskih sadržaja, aktivno učestvovalo preko 80 volontera i preko 150 teatarskih profesionalaca. Događaje na festivalu Ljetne večeri Studio Teatra je posjetilo preko 20 hiljada posjetilaca, a isti je objavljen u preko 1000 objava u različitim medijima.

5.4. Produkcija festivala/Organizacija festivala

U ovom dijelu metodologije govorit ćemo o samoj organizaciji festivala i svim neophodnim elementima da bi se isti realizovao. Naravno, vi festival posmatrate kao projekat koji može biti bilo šta i bilo kakav događaj u većem ili manjem obimu. Već smo govorili o procesu apliciranja, obraćanja javnim institucijama, potencijalnim donatorima i sponzorima. Također, govorili smo o formiranju grupe i repertoaru našeg festivala.

5.5. Budžet/formiranje budžeta/rad u okviru budžeta

Najteži zadatak svakog projekta jeste pronaći sredstva za isti. Da bismo uopće tražili sredstva neophodno je da znamo koliko šta košta i koliko naš događaj na kraju zahtijeva sredstava. Kada formirate budžet obavezno se posavjetujte sa nekim ko ima određeno iskustvo u organizaciji događaja sličnom vašem jer će vam sigurno ukazati na određene troškove o kojima niste razmišljali. Naprimjer, ako je vaš tim volonterski u timu to i dalje ne znači da ne trebate jesti, osvježiti se, piti kafu i imati plaćene određene troškove. Kada je riječ o angažmanu profesionalaca same cijene su različite, zbog čega je prilikom formiranja budžeta potrebno kontaktirati ljude, uzeti određene predračune i biti svjestan troškova koji nastaju. Prvi festival Ljetne večeri Studio Teatra je također imao svoje troškove, neke koje smo planirali, ali vrlo često i troškove koji su se stvorili neplanski ili tačnije zbog lošeg planiranja.

Neke troškove možete realizovati kroz saradnju sa kompanijama, javnim institucijama ili na neki drugi način, ali većinu trebate platiti. Ono što je važno jeste da ljudi, firme neće čekati dok vi nešto naplatite da biste platili, nego nakon obavljenog posla ste dužni ispoštovati dogovor koji ste napravili s ljudima.

Imajući u vidu da je najskuplja stavka organizacije našeg festivala bila renta scene, bine, svjetla, tona, obratili smo se Bosanskom narodnom pozorištu Zenica i zamolili ih na posudbu navedenog. Te godine kada je Bosansko narodno pozorište pristalo na saradnju dobili smo jednog od najvažnijih partnera u sedam godina djelovanja, jer smo baš te godine od BNP-a Zenica dobili binu, kulise, određen broj stolica, profesionalnu rasvjetu kao i profesionalno ozvučenje, uz obavezu da će Studio Teatar angažovati profesionalce da upravljaju navedenom opremom tj. da grade sceski prostor.

Zbog ograničenosti budžeta sav dobijeni materijal (dva velika kamiona) utovarili i istovarili su članovi projektnog tima – mi. Ovdje se vraćamo na sami početak kada smo govorili o potencijalnim saradnjama s većim organizacijama, institucijama i drugim grupama. Bosansko narodno pozorište je svojom podrškom omogućilo postojanje Studio Teatra i osnivanje jedinog teatarskog festivala na otvorenom u BiH.

Profesionalce da upravljaju opremom je trebalo platiti, a naši prilivi se nisu ostvarivali kako smo to prvobitno planirali. Osim profesionalaca trebalo je platiti i gostovanja predstava, njihove troškove, promotivni materijal, osvježenje za učesnike i volontere; svu opremu dovesti na prostor koji smo izabrali za festival i naravno nakon festivala sve to očistiti i vratiti u prvobitno stanje. Zaštitne mreže, građevinski materijal, noćni čuvar, transport opreme i ljudi, su samo neki troškovi na koje uopće nismo računali.

Vrlo brzo, kako smo se približavali festivalu, naši troškovi su rasli iznad našeg budžeta, a budžet kakav – takav se nije punio jer smo u tom trenutku imali nekih 20 posto od budžeta festivala.

5.6. Gdje smo pogriješili?

Prva greška koju smo napravili jeste očekivanje da će odobrena sredstva po nekom javnom pozivu leći u vrijeme trajanja festivala. Istina je da javni pozivi znaju kasniti i po par mjeseci, a da isplate znaju također kasniti nekoliko mjeseci.

Druga greška koju smo napravili jeste mišljenje da će svi kojima smo aplicirali i podržati projekat u iznosu za koji smo aplicirali. Činjenica je da rijetko na javnim pozivima dobijemo onoliko za koliko smo aplicirali, ako uopće i dobijemo.

Treća greška koju nismo planirali jeste da sponzore ne zanima ono što radimo. Da, istina je. Bez obzira šta radite jako teško ćete napraviti sponzorsku saradnju sa nekom ozbiljnom kompanijom za koju vi mislite da jedva čeka baš vas. Razlog je jednostavan. Većina velikih kompanija angažuje agencije koje im rade marketing strategiju i najblaže rečeno vaš projekat u samom začetku im nije zanimljiv. Kada je riječ o malim lokalnim kompanijama tu uvijek na osnovu privatnog poznanstva možete nešto realizovati, ali opet, zahvaljujući privatnom odnosu, a ne razumijevanju vaše ideje i projekta. Ukratko, aplicirajte, šaljite dopise, ali se nemojte razočarati ukoliko ne dobijete.

Postoje, naravno, javne kompanije koje svake godine imaju redovne grantove gdje je vjerovatnoća da dobijete mnogo veća.

5.7. Prirodan put pronalaska sredstava za vaš projekat

Kao što smo već ukazali proces od ideje do realizacije je sve osim kratkog vijeka. Naravno, na samom početku trebamo razjasniti da postoje projekti koji će nekada u potpunosti biti finansirani od nekog donatora na osnovu vašeg budžeta, ali je istina da se veliki projekti vrlo često realizuju kroz sufinansiranje različitih donatora, sponzora, pa i vas samih. U onom trenutku kada ste definisali sve pojedinosti u vašem projektu počinjete sa budžetskim planiranjem. U budžetsko planiranje uključite sve one koji će na ovaj ili onaj način biti uključeni u projekat i tržišne cijene ne pretpostavljajte nego ih istražite i planirajte.

Kada smo definisali sam projekat i budžet, počinjemo sa istraživanjem potencijalnih javnih poziva, znajući unaprijed da nakon raspisivanja nekog javnog poziva proces do odobravanja traje od 3 do 6 mjeseci, ponekad i duže, ukoliko, naravno, naš projekat bude odobren.

Svaki javni poziv ima tačno definisane oblasti koje podržava i suludo je aplicirati na poziv koji podržava sportske aktivnosti ukoliko naš projekat dolazi iz oblasti kulture i obrnuto. Također, u okviru svakog poziva su definisani uslovi koje fizičko lice ili organizacija trebaju zadovoljiti da bi uopće ušli u razmatranje. Stoga, vrijedno je sve detaljno iščitati da ne bismo bespotrebno trošili energiju na nešto gdje u startu nismo definisani kao potencijalni korisnici.

5.8. Dogovorite sastanak, prezentujte ideju!

Prije samog prezentovanja ideje bilo kome neophodno je da sami vjerujete u nju. Niko neće podržati pola ideje, nesigurnost i neozbiljnost. Ukoliko je vaš projekat lokalnog karaktera dogovorite sastanak sa organizacijama koje bi vam eventualno mogle biti od pomoći, obratite se lokalnoj samoupravi – općini, gradu; javnim institucijama i dogovorite predstavljanje vaše ideje.

5.9. Obraćanje pismenim putem

Za sve što radimo preporuka je da imamo pisani trag. Stoga, ukoliko želimo dogovoriti određeni sastanak najbolji način jeste pismeno obraćanje onima s kojima želimo realizovati sastanak. U novije vrijeme komunikacija putem e-maila je postala svakodnevica svima, ali ne smijemo zaboraviti da, posebno u javnom sektoru, mail vrlo često bude zapostavljen i uvijek se trebamo osigurati dopisom koji ćemo direktno predati na protokol javne institucije, općine, kantona ili isti poslati poštom.

Ljudi kojima se obraćate obično imaju mnogo obaveza, pa tako vaš prijedlog za sastanak treba biti kratak, jasan, sa osnovnim podacima o onome što planirate raditi.

5.10. Viber i društvene mreže nisu alati za službenu komunikaciju!

Bez obzira na sve prednosti društvenih mreža i medija u svakodnevnom i poslovnom životu, oni ne smiju i ne trebaju biti alat putem kojeg službeno komuniciramo. Naravno, ukoliko ni na jedan drugi način ne možemo doći do nekog kontakta, osobu možemo kontaktirati putem navedenih alata, ali opet telefonski razgovor staviti kao prioritet prije samog usmenog sastanka. Preporuka je da službene upite ne pišemo u privatne poruke onima s kojima želimo komunicirati, nego da to radimo u preporučenim službenim formama.

5.11. Dobar i loš primjer sponzorstva/saradnje

Tokom priprema za realizaciju prvog festivala Ljetne večeri Studio Teatra bili smo zalučeni pogrešnom idejom da potencijalni sponzori jedva čekaju naš projekat u želji da ga podrže. Naravno, u praksi se pokazalo da je to pogrešno i da interes sponzora i nije utoliko veliki kako smo mi to očekivali. Razloge možemo tražiti u bezbroj aspekata koji su važni kompanijama, a o kojima mi nismo razmišljali. Kao prvo, kada nudimo sponzorstvo nekoj kompaniji trebamo nuditi marketinški paket i u startu definisati koje pogodnosti ta kompanija dobija saradnjom s nama. Privatna ili bilo koja druga kompanija gleda svoj interes, a naš događaj treba da bude prostor iz kojeg će kompanija izvući benefit. Svaka kompanija ima svoje tržište, ciljnu grupu i proizvode koje žele plasirati na određeno tržište ili povećati prodaju istog.

Zavisno od veličine i zanimljivosti tog tržišta kompanija strateški ulaže u marketing na određenom prostoru. Marketinški posmatrano, male sredine su vrlo rijetko zanimljive za neko posebno ulaganje, za razliku od urbanih centara kao što su Sarajevo, Zagreb, Beograd itd. Organizujući festival u Zenici, a ne u Sarajevu, po automatizmu smo smanjili interes onih koji bi potencijalno mogli imati marketinški plan da podrže slične projekte. Već tokom i nakon prvog festivala upoznali smo se sa činjenicom da će velike kompanije teško prepoznati našu priču, ali svakako nismo odustajali.

5.12. Loš primjer sponzorstva

Kako smo se obratili na stotine adresa, neke kompanije su i odgovorile na naš upit. Naime, u nedefinisanoj paketu, kako smo prosljedili potencijalnim sponzorima, od nekoliko njih smo dobili isto tako nedefinisanu potvrdu o podršci. Tokom samog događaja jedna velika regionalna kompanija nam je dostavila banere od nekoliko desetina metara, audio i video reklame; postavili su štand na festivalu, da bismo od istih poslije festivala dobili 200,00 KM. Naravno, jedini krivci u ovom nazovu dogovoru smo bili mi sami. Kao prvo prosljedili smo nedefinisanu ponudu što je greška samo po sebi, jer ponuda uvijek mora biti jasna u smislu onoga što nudimo i onoga što tražimo. Kompanija je iskoristila priliku i prostor za marketing i sve to platila po vlastitom osjećaju.

Zaključak bi bio da sve ponude koje šaljem trebaju biti tačno definisane u smjeru šta nudimo i šta tražimo jer niko neće namaštavati šta bismo mi to eventualno mogli ponuditi ili dati.

5.13. Dobar primjer sponzorske saradnje

U vrijeme već spomenutog lošeg dogovora, trebamo izdvojiti i jedan dogovor koji je još uvijek aktuelan, a kojeg, u vrijeme zaključivanja nismo bili toliko svjesni. Naime, jedna velika kompanija iz Bosne i Hercegovine ponudila nam je podršku u vidu printanja festivalskih materijala, te podršku u vidu plaćenog spavanja u jednom od najekskluzivnijih zeničkih hotela. U vrijeme sklapanja ugovora nismo toliko toga znali o kompenzaciji, pa smo razmišljali da li je navedena opcija i najbolja opcija za nas. Na kraju, kada smo i sami proračunali vrijednost usluge shvatili smo da je ona u visini više hiljada konvertibilnih maraka i da je to najbolji sponzorski dogovor koji smo uspjeli napraviti.

Zaključak bi bio podršku možemo dogovoriti u različitim uslugama i materijalima neophodnim za organizaciju našeg događaja, ali da uvijek budemo svjesni onoga što nam zaista treba za taj događaj.

Ljetne večeri Studio Teatra 2023. godine. Sponzorski zid.

5.14. Hvatanje za slamku/vlastito učešće, prodaja ulaznica da ili ne?

Naš savjet negdje na početku ovog poglavlja je da nikada ne ulazite u događaj ako niste zaokružili vašu finansijsku konstrukciju. Iako ste vi zaljubljeni u to što radite, profesionalci koje angažujete očekuju sve ono što ste dogovorili i stoga, topla preporuka je da događaj planirate u skladu sa detaljno razrađenim i ostvarenim budžetom. Ova opaska, kao i većina prethodnih, je izvučena iz vlastitog primjera jer u vrijeme prvog, drugog, a jednim dijelom i trećeg festivala Ljetne večeri Studio Teatra mi nismo imali zaokruženu finansijsku konstrukciju i svaki put bismo se hvatali za slamku da realizujemo sve ono što smo dogovarali sa ljudima uključenim u festival.

Jedna od grešaka je bila ta što smo ozbiljno računali na novac od prodaje ulaznica koji bi nam služio za producijske troškove. Prije ovakve odluke uvijek trebamo analizirati naš događaj i objektivno istražiti interes građana, kako za vaš događaj tako i za događaje slične prirode.

Interes za festival koji smo organizovali nas je prevario u smjeru očekivanja od samih ulaznica. Naime, prihod od samih ulaznica nije prelazio 30 posto od ukupnih naših troškova, od čega je nekih 15 posto odlazilo na neplanirane troškove, a za sam festival je ostajalo nekih 15 posto. Za sedam godina postojanja festivala, broj publike je rastao, ali i troškovi samog festivala, pa je tako tih 15 posto ostalo do danas kao urnek na koji možemo računati od samih ulaznica, a za producijske troškove festivala. Epilog loše procjene je u svakom slučaju bio vlastito učešće i odricanje što je negdje i pravilo kada po prvi put organizujemo neki događaj.

Zaključak bi bio da, osim ako ne organizujemo komercijalno zanimljiv događaj, a vrlo često ne organizujemo, nemamo prevelika očekivanja od ulaznica, nego da napravimo ozbiljnu procjenu da li je događaj koji organizujemo događaj za koji treba naplaćivati ulaz ili je to događaj za koji treba ulaz biti slobodan.

5.15. Festival, događaj

Nakon prethodnih nekoliko stranica u vašem slučaju, a u našem nekoliko godina, došli smo do samog festivala Ljetne večeri Studio Teatra. Evolucija festivala u praksi je izgledala tačno onako kako smo opisivali, od skromnog prijateljskog festivala na otvorenom do jednog od najboljih regionalnih teatarskih festivala. Njegova veličina se i ogleda u eksponencijalnom i prirodnom rastu. Iako smo razmišljali da drugi ili treći festival doživi ekspanziju u producijskom smislu, na kraju smo odlučili da raste onoliko za koliko smo sigurni da može rasti narednih godina. Samoubistvo za događaj koji se organizuje svake godine jeste vraćanje korak ili dva unazad, dok je neka nepisana formula za uspjeh da događaj, u našem slučaju festival, naredne godine u najmanju ruku treba da bude na nivou prethodne godine, a da raste svake ili svake druge i da se nikada na vraća nijedan korak unazad.

SAŽETAK: U ovom poglavlju smo detaljno analizirali prvi i najvažniji projekat Studio Teatra, a to je teatarski festival na otvorenom Ljetne večeri Studio Teatra. Kroz prizmu festivala pokušali smo odgovoriti na sva pitanja s kojima biste se vi eventualno mogli susresti tokom realizacije vašeg projekta, događaja, eventa. U samom početku smo govorili o važnosti definisanja tima koji će raditi na projektu, a u našem slučaju volonterskog tima festivala. Rekli smo da je tim koji realizuje sam projekat najvažniji segment tog projekta, neraskidivi dio, ali isto tako nešto što je kao i sve drugo na ovom svijetu zamjenjivo. Izaberite najbolji tim za vaš projekat i ne libite se odstraniti bilo koga ko se ne uklapa u zajedničku ideju projekta. U drugom dijelu smo govorili o važnosti apliciranja, službenog obraćanja i dogovaranja u vezi sa samim projektom. Spomenuli smo koliko je važno definirati budžet našeg projekta, događaja i koliko je neophodno da taj budžet bude ostvaren da bismo počeli s realizacijom našeg projekta. Također, formiranje samog budžeta nije naše individualno namaštavanje nego istraživački proces koji uključuje mnogo ljudi kako iz našeg tima, tako i ljudi koji će na ovaj ili onaj način biti angažovani u okviru projekta. Poglavlje je posvećeno i samom događaju, očekivanju od istog, traženju različitih partnera identificiranju potreba i svega onoga što vi kroz vaš projekat možete ponuditi.

Ljetne večeri Studio Teatra 2023. godine. Publika.

6. U SUKOBU S COVIDOM - TELEVIZIJSKI SERIJAL „BIO JEDNOM JEDAN“

Od samog osnivanja Studio Teatra znali smo da ćemo u određenom trenutku osim teatarske umjetnosti početi koketirati sa televizijskom i filmskom produkcijom, jer je to bilo prirodno imajući u vidu afinitete i kvalitete ljudi koji su činili stalni i povremeni tim Studio Teatra. Na iskorak u televizijsku produkciju smo čekali malo više od tri godine, a pandemija uzrokovana Covid virusom je bila prekretnica za ovaj projekat. U trenutku kada je sve bilo zatvoreno i kada su svi sektori trpili u nedostatku aktivnosti, mi smo odlučili da radimo televizijski serijal u skladu sa tada propisanim mjerama, a koji bi bio naš lični bijeg od svakodnevne situacije. Kroz ovaj serijal smo htjeli pobjeći u svijet književnosti i ispričati neke od najvažnijih priča iz bosanskohercegovačke književnosti, te na taj način ukazati publici na svijet od kojeg nas je brza svakodnevica itekako odvušla. Knjige, porodica, planina i historijsko bogatstvo Bosne i Hercegovine su samo neki od elemenata koje smo htjeli prikazati ovim serijalom u vrijeme kada građani nisu mogli napustiti Bosnu i Hercegovinu i kada su imali jedinstvenu priliku da upoznaju sebe, svoju porodicu i Bosni i Hercegovinu.

6.1. Šta nam je potrebno za televizijski serijal?

Nakon što smo odlučili da radimo serijal, definisali smo samu priču, koja je, bez obzira u kojem je obliku umjetnosti radili, uvijek najvažnija i koja je polazna tačka od koje sve kreće. Imati ideju za film ili seriju dokumentarnog ili igranog karaktera znači imati ideju/priču/koncept, a ne samo želju da nešto radimo. Naravno, sama želja je inicijator, ali nedovoljna ukoliko nemamo temu onoga što želimo raditi. Film je, kao i predstava ili neki drugi televizijski i umjetnički format, sredstvo putem kojeg pričamo priču. U našem slučaju je to bio dokumentarno – igrani serijal. Vrlo brzo nakon odluke da snimamo serijal smo snimili pilot epizodu i poslali je televizijama te već nakon nekoliko sedmica potpisali ugovor za produkciju još 11 epizoda serijala. U tom trenutku je to značilo godinu dana intenzivnog rada na još 11 epizoda što je bio veliki uspjeh, posebno što je isti serijal emitovan na velikom broju televizija.

“Bio jednom jedan”. Set.

6.2. Da li je presudno kojom opremom ćemo snimati naš serijal?

Iako je serijal sniman profesionalnom televizijskom opremom, te su na istom velikim dijelom radili profesionalci, isto nije eliminatorno da bismo naš serijal ili priču ponudili nekoj televiziji. Živimo u 21. stoljeću kada priču možemo ispričati i snimiti je na mobitel, a da ona ne izgubi na važnosti. Naravno, bez obzira čime snimamo trebamo naučiti osnove i vladati njima da bismo zadovoljili osnovne internet pa i televizijske kriterije, a uvijek je preporuka da angažujemo profesionalce gdje god to možemo i gdje god nam budžet to dopušta. Fokus u ovom poglavlju je na samoj priči i prilici koju možete sami sebi pružiti i ući u svijet online i televizijske produkcije.

6.3. S pričom počinjemo i završavamo!

Kao što smo već spomenuli temelj bilo kojeg video sadržaja, dokumentarnog, igranog filma ili serije, je dobra priča. Vas okružuju dobre priče i slobodno ih stavite na papir u vidu nekoliko rečenica i zamislite sadržaj na tu temu.

Ukoliko vama izgleda da ta priča ima svoj početak i kraj, da ima društveni angažman, značenje i težinu, imat će i publici. Na osnovu tih informacija kontaktirajte prijatelje, napravite youtube kanal ili komunicirajte različite medije sa željom da ispričate vašu priču.

SAŽETAK: Ovo kratko poglavlje smo svjesno inkomponirali u metodologiju kao način otklona od vaših primarnih zadataka i misije. Kroz aktivnosti kojima se bavite nerijetko ćete doći u fazu koja je mirna i koja vašoj prirodi ne odgovara to je odličan način za ulazak u nešto novo, drugačije, a opet srodno svemu onome što radite. Ova kratka televizijska putešestvija je nastavljena i poslije u drugim oblicima o čemu će biti riječi u nastavku metodologije.

“Bio jednom jedan”. Set.

7. PRODUKCIJA NAŠE PRVE OMLADINSKE PREDSTAVE “MLADI U DOBA KORONE”

„Mladi kreativci za svoju generaciju“ je projekat realizovan u koprodukciji Studio Teatra i Bosanskog narodnog pozorišta Zenica. Tokom realizacije ovog projekta raspisan je javni poziv za mlade glumice i glumce (amateure) na koji se prijavilo preko pedeset mladih ljudi od kojih je 15 izabrano za direktno učešće u produkciji predstave „Mladi u doba korone“ čije je premijerno izvođenje publika imala priliku gledati 11. novembra 2020. godine na Velikoj sceni Bosanskog narodnog pozorišta Zenica.

Mladi u Zenici su dobili priliku da izraze svoju kreativnost kroz rad na produkciji jedne profesionalne teatarske predstave. Direktno su učestvovali u radu na predstavi od ideje, preko realizacije, do krajnjeg produkta, a to je teatarska predstava koja je nakon premijere ostala na redovnom repertoaru nacionalne pozorišne kuće BNP-a Zenica. Također, mladi su dobili priliku da sarađuju i uče od iskusnih i afirmisanih umjetnika, producenata, glumaca i drugih profesionalaca iz oblasti umjetnosti i kulture.

Tema predstave su mladi koji su za vrijeme mjera izolacije zbog pandemije Covid-19 pokazali ozbiljnost i zrelost ostajući kod kuće iako im je nedostajalo druženje i socijalna interakcija.

Kakva su njihova iskustva i šta su naučili iz ovog perioda? Kako gledaju na svoju budućnost? Kako su doživjeli koruptivne skandale koji potresaju bh. društvo i dodatno urušavaju povjerenje u institucije? Šta je matura u doba pandemije? Da li su im roditelji možda ostali bez posla? Kako je mladim sportistima? Na sva ova pitanja pokušali smo dati odgovore koji su rezultat rada s mladima i njihova lična iskustva. U odnosu na iskustva učesnika u projektu nastao je jedan dramski, teatarski predložak koji je poslužio kao tekst za našu predstavu pod nazivom “Mladi u doba korone”.

Ova predstava je spoj glume, muzike i plesa, a tekst je nastajao u samom procesu kreiranja komada i to na osnovu ispovijesti samih aktera.

7.1. Kako do mladih u omladinskoj predstavi?

„Mladi u doba korone“ je prva omladinska predstava Studio Teatra, što je značilo, bez obzira na dotadašnje iskustvo, da ulazimo u nešto novo, drugačije. Kao i za sve projekte koje smo realizovali bilo je važno pogoditi trenutak. Osim tematskog trenutka koji je itekako važan za nastanak jedne predstave, neophodno je bilo odabrati mlade ljude, upoznati njihove obaveze računajući na vrijeme koje je neophodno da se producira jedna ozbiljna predstava.

Prvi korak je bio javni poziv za mlade u kojem je tačno definisano kakvu predstavu ćemo raditi, koliko dugo i gdje, što je na neki način bio i prvi test za naše potencijalne aktere. Poziv smo prosljedili svim bosanskohercegovačkim medijima, a prijavljeni su bili iz cijele države.

Na sam poziv se prijavilo preko pedeset mladih, a onda je produkcijski tim predstave napravio kasting i odabrao one koji su u tom trenutku imali ono što smo definisali kao neophodno za učešće u predstavi. Sam javni poziv, kasting, a poslije i prve probe su trebale biti veliki otklon od svega onoga kako su izabrani mladi radili do tada, jer smo htjeli da naša produkcija bude nešto najbliže profesionalnoj produkciji i da se na trenutak osjećaju kao oni o čijem pozivu svakodnevno maštaju – profesionalni glumci i glumice.

7.2. Mladi se i sami mogu zabavljati, a s vama žele mijenjati svakodnevnicu

Odmah na prvoj probi svi odabrani mladi su počeli raditi na predstavi razgovarajući o svojim svakodnevnim problemima što je u suštini i bio sam koncept predstave. Naš zadatak je bio da se u svakom trenutku osjećaju kao profesionalci, a jedan od načina je bio angažman profesionalaca u svim aspektima predstave. Od njih smo očekivali ozbiljan pristup sa ozbiljnim zadacima koji su bili detaljno definisani od strane rediteljice predstave. Nakon kratkog perioda učesnici su ušli u ritam svakodnevnih proba i vrlo brzo shvatili da se proces čiji su dio uveliko razlikuje od svega onoga u čemu su učestvovali do tada. Koncept same predstave je bio utoliko ozbiljan i naša očekivanja po pitanju angažmana su bila ozbiljna, a sve učesnice i učesnici su to vrlo brzo prihvatili i prilagodili mu se. Koliko nam je u cilju bila produkcija ozbiljne predstave, toliko smo htjeli razviti radne navike kod mladih, ali i direktno učešće u kreiranju predstave jer je ista govorila o njima. Negdje kroz ovo poglavlje želimo govoriti o važnosti ozbiljnog pristupa onome što radimo, u ovom slučaju predstave. O samim fazama rada na predstavi nećemo sada govoriti, jer imamo poglavlje posvećeno kreiranju i produkciji dramske predstave.

“Mladi u doba korone”. Pripreme za predstavu.

7.3. Ne mogu svi biti glumice i glumci

Kada pokrenemo dramski studio, sekciju i raspišemo javni poziv na isti nam se prijave mladi koji imaju više ili manje talenta, a velika većina njih ne razmišlja o drugim poslovima i zadacima unutar produkcije jedne predstave, osim o glumi. Kroz ovaj projekat smo imali ozbiljnu namjeru da mlade zaljubimo i u druge umjetničke, kreativne i tehničke pozive. Na osnovu prijava i afiniteta napravili smo tim koji nije bio glumački nego produkcijski, a pozitivna posljedica svega navedenog bila je da su članovi dramskog studija radili izvršnu produkciju, kostimografiju, scenografiju, promociju, dizajn i druge elemente koji nisu isključivo gluma. Naravno, tokom glumačkih radionica angažovali smo i druge profesionalce iz oblasti teatarske umjetnosti koji su kod mladih razvijali ljubav prema pisanju, dizajnu, promociji i svemu unaprijed navedenom. Rezultati su bili nevjerovatni, a učesnici su preuzeli skoro pa sve zadatke u procesu nastajanja jedne predstave.

7.4. Odabir teme u skladu s javnim pozivom

Kao što smo već na početku poglavlja istakli, trenutak u kojem nešto radimo je podjednako važan kao i ono što radimo. Period pandemije je bio uveliko period šutnje i letargije, a postpandemijski period želja i potreba da se sve izgubljeno nadoknadi. Nakon što smo definisali ideju o produkciji predstave koja će govoriti o mladima u vrijeme pandemije, čekali smo odgovarajući javni poziv na koji ćemo aplicirati. Taj javni poziv se vrlo brzo pojavio i raspisao ga je Institut za razvoj mladih KULT, a projekat produkcije predstave je ubrzo odobren nakon čega smo počeli naše malo putovanje.

Ovdje želimo istaći koliko je važno aktuelizirati određene probleme u društvu kroz naše projekte, a da se ti isti problemi tiču mladih uključenih u cijeli proces. Naši projekti treba da su odgovor na društveno – političku situaciju i da direktno govore o stvarima s kojima se svakodnevno sukobljavamo u našoj zajednici. U vrijeme nastajanja ove predstave to je bila pandemija, ali nažalost svakodnevno nas okružuje toliko problema da uvijek imamo aktuelan materijal za projekte.

“Mladi u doba korone”. Javno izvođenje predstave.

7.5. Premijera i reprize predstave

Kako je proces nastanka predstave izazov, utoliko je izazovna organizacija premijere i repriznog igranja predstave. Prostor gdje obično griješimo jeste da zakažemo u organizacijskim aspektima same premijere i igranjima nakon iste. Kao što smo već ukazali, premijeru možemo posmatrati kao događaj i projekat za sebe i tako joj trebamo pristupiti. „Mladi u doba korone“ je premijerno izvedena u Bosanskon narodnom pozorištu Zenica, a nakon te izvedbe igrala je još 14 puta u različitim bosanskohercegovačkim gradovima. Kada organizujemo premijeru mi radimo promociju predstave za reprizne izvedbe i premijera je najčešće marketinški alat za život predstave. Iako premijeru najavljujemo kroz medije, društvene mreže, plakate i druge reklamne materijale, mi unaprijed znamo da će ista biti popunjena, ali je za svaki projekat i više nego važno da on živi i nakon premijernog izvođenja. Na premijerno izvođenje pozivamo ljude iz javnog, društvenog, političkog i sportskog života, roditelje, profesore, nastavnike, kolege i kolegice, kao i sve one koji su na bilo koji način bili uključeni u produkciju same predstave.

Kao što smo već istakli, premijera je ogledalo onoga što smo radili i što će biti samo po sebi marketing za reprizna igranja. Kroz objave u medijima, društvene mreže, dijeljenje svih materijala sa same premijere, neophodno je da potencijalnu publiku zainteresujemo za naš projekat. Ovdje se vraćamo na sami početak metodologije i poglavlje o brendiranju, jer bez obzira koliko se trudili da brendiramo organizaciju nikada ne smijemo zaboraviti brendirati pojedinačne projekte. Predstava mora i treba imati kvalitetan, jasan i atraktivan plakat koji će sam po sebi biti zanimljiv, ali i fotografije koje ćete napraviti za vrijeme generalne probe ili neke druge probe. Naravno, tokom premijernog izvođenja predstave važno je prikazati publiku i interes onih koji su došli na predstavu. Ukratko, jedan dio posla se završava sa premijerom, a drugi počinje, i istom se treba pristupiti i više nego ozbiljno. Premijera je samo jedan od marketinških alata za vašu predstavu, a tu su naravno i afiše, video materijali, fotografije, objave na društvenim mrežama, objave u medijima, gostovanje u medijima, objave publike i druge slične aktivnosti.

SAŽETAK: Kroz ovo poglavlje smo govorili o produkciji prve omladinske predstave Studio Teatra i to u vrijeme pandemije korona virusa. Otkrivajući produkciju predstave „Mladi u doba korone“ željeli smo ukazati na važnost tempiranja određenog projekta i njegovog aktueliziranja. Također, kroz samo poglavlje smo prošli sve aspekte produkcije ne ulazeći u kreativni proces jer će o istom biti riječi u nastavku metodologije. Na osnovu našeg primjera pokušali smo ukazati na važnost timskog rada, ozbiljnosti prilikom produkcije ili rada na nekom projektu, kao i načinima na koji smo uključili mlade ljude u projekat. Također, ukazali smo na važnost profesionalnog odnosa i razvijanja pozitivnih radnih navika kod mladih. U drugom dijelu poglavlja smo implementirali priču o brendiranju, profesionalnom odnosu i svemu onome što je neophodno za nastanak jedne predstave, ili u vašem slučaju nekog drugog projekta.

8. OMLADINSKI PROJEKTI, OMLADINSKI AKTIVIZAM

8.1. Osjeti Teatar/Promjena svijesti kroz teatarsku umjetnost

Prekretnica u radu na omladinskim projektima iz oblasti teatra je bila saradnja Studio Teatra sa Međunarodnom organizacijom za migracije kroz program BHRI (Bosnia and Herzegovina Resilience Initiative). Prvi i ujedno najkompleksniji projekat koji je Studio Teatar implementirao u okviru ove saradnje jeste projekat „Osjeti teatar“ koji je podrazumijevao produkciju četiri omladinske predstave u četiri sredine (Busovača, Travnik, Donji Vakuf i Vareš), izgradnju amfiteatra na otvorenom u Busovači, osnivanje organizacije AmfiTeatar u Busovači, te organizaciju prvog Festivala kulture u Busovači na novoizgrađenom amfiteatru. Iako je u vrijeme realizacije ovog projekta Studio Teatar imao značajno iskustvo u implementaciji projekata i produkciji različitih kulturnih sadržaja, ovaj projekat je po svojoj prirodi bio zahtjevan iz više razloga. Kao prvo, podrazumijevao je okupljanje mladih u četiri različite sredine u kojima do tada Studio Teatar nije realizovao svoje projekte. Također, projekat je zahtjevao angažman i pronalazak odgovarajućih mentora za svaku sredinu, teatarskih profesionalaca koji su zajedno sa mladima trebali biti autori predstava. U svim sredinama je bila neophodna saradnja s lokalnim centrima za kulturu, osim u Busovači gdje je osnovana organizacija AmfiTeatar jer centar za kulturu ne postoji. Nakon svih navedenih dogovora projekat je počeo sa implementacijom, a u svim zajednicama je raspisan javni poziv za učešće mladih, a cilj je bio okupiti njih više od 60 u četiri sredine. Nakon kastinga za predstave u svim zajednicama svi mentori su u svim sredinama održali treninge i radionice, nakon čega smo ušli u fazu produkcije samih predstava. Tokom trajanja procesa nastanka predstava u četiri sredine, uporedo, u saradnji sa Osnovnom školom Kaćuni i Općinom Busovača je počela izgradnja amfiteatra na otvorenom u Busovači.

8.2. Prvi kontakt s mladima

Na osnovu iskustva stečenog u prethodnim projektima i tokom produkcije omladinske predstave „Mladi u doba korone“, shvatili smo da naši učesnici ne trebaju biti samo potencijalne glumice i glumci, nego mladi koji će biti uključeni u sve aspekte produkcije predstave. Također, znali smo da želimo priče i onih mladih koji nisu dio već postojećih organizacija, a koji imaju šta da kažu. Prvi način komunikacije, a prije raspisivanja javnog poziva, jeste bila komunikacija sa školama i fakultetima, gdje smo predstavljali aktivnosti Studio Teatra i u isto vrijeme obavještavali o javnom pozivu koji smo planirali raspisati. Naša obavještenja smo prosljeđivali i drugim organizacijama koje realizuju slične aktivnosti, a već smo imali sporazume sa centrima za kulturu i lokalnim vlastima. Epilog bi bio da ukoliko realizujete projekat u novoj sredini, vrijedno je iskomunicirati sve one s kojima ćete eventualno sarađivati. U svakom gradu postoje školska vijeća učenika, vijeća mladih na području općine/grada, škole i organizacije koje na ovaj ili onaj način već rade sa mladima. Partnerstva su uvijek dobrodošla u projekte, a vaš projekat dobija na značaju u onom trenutku kada počne ostvarivati saradnju sa drugim organizacijama i institucijama. Nakon raspisivanja javnog poziva bili smo ponosni na broj prijava, a preko 100 prijavljenih za učešće u projektu je bio znak da smo na pravom putu.

8.3. Produkcija omladinskih predstava

Nakon kastinga za učešće u predstavama mentori su počeli sa radom na četiri predstave. Jedan od zajedničkih zadataka je bio da to budu priče mladih i da sve predstave problematiziraju njihovu svakodnevnicu. Nakon tri mjeseca intenzivnog rada, mentori i učesnici su završili predstave koje su zajedno imale preko trideset igranja, što je bio veliki uspjeh kako za Studio Teatar, tako i za lokalne zajednice koje su učestvovala u projektu. U svakoj sredini je organizovana lokalna premijera sa svim pratećim već ukazanim elementima, nakon čega je svih 60 učesnika gostovalo na Festivalu kulture u Busovači.

8.4. Izgradnja amfiteatra na otvorenom u Busovači

Najteža aktivnost koju je Studio Teatar realizovao u okviru ovog projekta svakako je izgradnja amfiteatra na otvorenom. Izgradnja je realizovana u saradnji sa AmfiTeatrom Busovača, Osnovnom školom Kaćuni, Mješovitom srednjom školom Busovača i Općinom Busovača. Kroz projekat su bila obezbijeđena sredstva za materijal dok su amfiteatar gradili nastavnici i pomoćno – tehničko osoblje Osnovne škole Kaćuni. Prvi problem je bio odabir lokacije, a već nakon inicijalne ideje ista je naišla na političko neodobranje, koje je indirektno blokiralo izgradnju samog amfiteatra. Nakon višemjesečnih pokušaja, odlukom načelnika Općine, definisana je lokacija – dvorište srednjih škola, a amfiteatar je počeo sa svojom izgradnjom. Sam prostor koji je korišten kao parking jedne lokalne firme pretvoren je u prelijep amfiteatarski prostor koji se svake godine dodatno uređuje i adaptira. Na sam parking je dovučeno na desetine kamiona zamlje, nakon čega je posađena trava, napravljena scena – bina, urađena fasada na dvorani na kojoj su ocrtni murali. Naredne godine Općina Busovača je sufinansirala ograđivanje i betoniranje amfiteatra, a Mješovita srednja škola, zajedno sa učenicima je izgradila šadrwane za nastavu na otvorenom. Ukratko, amfiteatar u Busovači, postao je jedan od najljepših scenskih prostora u BiH, sa ambijentalnom rasvjetom, sa desetinama sadnica rijetkog drveća i drugih elemenata koji ovaj prostor čine posebnim. U amfiteatru na otvorenom AmfiTeatar već tri godine organizuje Festival kulture koji je postao jedan od najvećih kulturnih događaja na području Centralne BiH.

Amfiteatar, Busovača.

8.5. Saradnja s lokalnim zajednicama i organizacijama je neophodna prilikom realizacije vaših projekata

Projekat „Osjeti teatar“ je možda i najbolji primjer koliko je neophodna saradnja sa lokalnim vlastima, institucijama i organizacijama. Studio Teatar je kroz ovaj projekat realizovao saradnju kako sa općinom, tako i sa školama, što je kao zajednički rezultat doprinijelo izgradnji amfiteatra, osnivanju organizacije koja će kao jedan od svojih zadataka imati održavanje istog, ali i organizaciju različitih događaja iz oblasti kulture. Naša preporuka je da uvijek razvijate partnerstva sa organizacijama sličnih afiniteta, ali i sa lokalnom zajednicom i svakim drugim subjektom koji može pomoći da vaš projekat bude i izgleda bolje.

8.6. “Teatar na trgu”/teatar za sve

Od samog početka djelovanja Studio Teatra kroz različite aktivnosti smo pokušali teatar približiti svima, a vrlo često ukazati na mogućnost postojanja teatarske umjetnosti i tamo gdje nema profesionalno pozorište, teatarska kuća. Tokom 2022. godine realizovali smo projekat Teatar na trgu, čiji je primarni zadatak bio izvođenje velikog teatarskog performansa na trgovima u četiri bosanskohercegovačka grada. U samom performansu je sudjelovalo preko četrdeset mladih iz Novog Travnika, Busovače, Gornjeg Vakufa-Uskoplja i Zenice, a autori istog su profesionalci iz oblasti teatarske umjetnosti. Performansima u četiri grada je prisustvovalo više od 1000 ljudi, a na istom je kreativni tim Studio Teatra radio pet mjeseci. “Teatar na trgu” je jednosatni spoj glumačke i performativne igre, muzike i plesa, kroz koje mlade glumice i glumci ukazuju na goruće probleme mladih u Bosni i Hercegovini, ali i probleme koji tište kompletno bosanskohercegovačko društvo. Performans je ujedno i poruka mladih ljudi da se bore za bolje i ljepše sutra i da hoće da sudjeluju u kreiranju svjetlije budućnosti za sve nas. Kroz ovaj projekt mladi su kroz različite radionice sa profesionalcima iz oblasti teatarske umjetnosti učili osnove iz oblasti glume, pokreta, govora i plesa.

Teatar na trgu.

8.7. “Teatar budućnosti”/formiranje dramskih sekcija u školama

Teatar budućnosti je projekat koji smo realizovali sa željom da u školama u kojima ne postoji dramska sekcija istu oformimo, a da profesori i profesorice budu dijelom treninga u okviru kojeg će raditi sa profesionalcima i steknu neophodna iskustva za produkciju školske predstave. Nakon trodnevne radionice sa Selmom Alispahić, Eminom Omerović i Miroljubom Mijatovićem, profesorice iz četiri srednje i jedne osnovne škole su počele sa formiranjem dramskih sekcija, a onda i sa postavljanjem predstava koje su svoje školske premijere imale u mjesecu maju, a tokom mjeseca aprila su igrale na različitim srednjoškolskim teatarskim festivalima u Konjicu, Bugojnu i Tomislavgradu gdje su osvojile ukupno deset nagrada. Sam projekat je završen finalnim događajem u Bosanskom narodnom pozorištu gdje su djeca i mladi imali priliku na profesionalnoj sceni igrati svoje predstave.

Teatar budućnosti

SAŽETAK: Kroz tri projekta realizovana u saradnji sa Međunarodnom organizacijom za migracije (IOM), a kroz program BHRI, pokušali smo približiti aktivnosti koje smo realizovali isključivo sa mladima tematizirajući njihovu svakodnevnicu i probleme s kojima se svakodnevno suočavaju. Iako je Studio Teatar realizovao još niz omladinskih projekata, a u navedena tri je učestvovalo preko 170 mladih koji su upoznali sve elemente nastanka jedne predstave, ali i mogućnosti iste. Kroz navedene projekte primarni cilj nije bio samo produkcija predstave same po sebi, nego i ukazivanje na mogućnosti teatra kao medija kroz koji mladi mogu „progovoriti“. Također, vrijedno je spomenuti kako uspješan projekat može doprinijeti kontinuitetu prilikom saradnje sa određenim partnerom.

9. EVROPSKI PROJEKTI SARADNJE – KREATIVNA EVROPA

Vrhunac projektnog djelovanja Studio Teatra desio se 2021. godine kada je Studio Teatar postao ravnopravan partner u realizaciji projekta Putevi heroja, podržanog od Kreativne Evrope, programa Evropske komisije za podršku kulturi i audiovizualnom sektoru.

9.1. Putevi heroja

Studio Teatar kao jedini partner iz BiH, učestvovao u realizaciji projekta vrijednog 395.000,00 eura. Naime, "The Ways of the Heroes"/"Putevi heroja" je projekat Makedonskog narodnog teatra MNT-a koji je lider projekta podržanog kroz program Creative Europe. Od 300 pristiglih aplikacija ovaj projekat je ušao među 13 koji su podržani u programu kulturne saradnje (CREATIVE EUROPE Culture Sub-programme Cultural Cooperation Projects in the Western Balkans).

Naime, radi se o složenom projektu koji je započeo u januaru 2021. godine, a pored MNT-a kao lidera, projekat je uključivao još 6 organizacija od kojih je jedna iz Makedonije (izdavačka kuća Gavros), a 5 iz ostalih partnerskih zemalja, Italije (La Dramaturgi), Grčke (Loop Amke), Bosne i Hercegovine (Studio Teatar), Slovenije (Institut za pozorišnu igru) i Srbije (Echo Animato). Svaka od organizacija uglavnom se bavi produkcijom, promocijom i istraživanjem teatarskih i scenskih formi.

Putevi heroja. Performans.

Putevi heroja je međunarodni projekt sedam partnerskih organizacija okupljenih oko ideje umjetničkog ispitivanja socijalne apatije, fokusirajući se na pitanje zaštite okoliša.

Studio Teatar u sklopu ovog projekta organizovao je međunarodnu teatarsku radionicu na otvorenom pod nazivom „Voljeni neprijatelj“ u okviru koje je producirano nekoliko mini performansa koji su svoju premijeru imali na otvaranju Međunarodnog teatarskog festivala Ljetne večeri Studio Teatra 2021. godine. Primili smo 95 prijava nevjerovatnih umjetnika koji dolaze iz 31 države svijeta, što je našim mentorima zaista otežalo izbor na samo 20 učesnica/ka. Njih 20 dolazi iz 13 država i to iz BiH, Sjeverne Makedonije, Njemačke, Španije, Italije, Libanona, Grčke, Bugarske, Francuske, Poljske, Litvanije, Belgije i Rusije.

Kao jednu od posljednjih aktivnosti u sklopu projekta „Putevi heroja“ realizovano je gostovanje predstave „Narodni neprijatelj“ koja je nastala u produkciji Makedonskog narodnog teataru iz Skoplja, Sjeverna Makedonija.

9.2. Odras u vodi – Water Mirror (2022-2024)

Odras u vodi. Performans.

Projekat “Odras u vodi” ima za cilj brisanje formalne granice između učenja i umjetničkog stvaralaštva. Teži da teatarsko stvaralaštvo i praksa budu jezgro cjeloživotnog, multisektorskog i multidisciplinarnog procesa učenja. Liderska organizacija u projektu je teatar Procède Zebre Vichy iz Francuske dok su partnerske organizacije na projektu Lelastiko Dance Company Brescia iz Italije i Studio Teatar iz Zenice. Osim toga u projekat su uključene i tri škole/univerziteta iz Njemačke, Austrije i Rumunije kao partneri na realizaciji turneje sa predstavom koja će nastati u sklopu projekta. Razvijamo niz radionica koje ravnopravno uključuju profesionalne umjetnike (glumce, glumice, režisere, muzičare, koreografe, scenariste, dizajnere) i amatere, prije svega mlade osobe ali i mlade koji su napustili školovanje ili se nalaze na socijalnoj zaštiti, srednjoškolce, studente, savjetnike i nastavnike. Svi su uključeni u isti proces teatarskog eksperimentisanja i otkrivanja modernog pristupa teatru kao multidisciplinarnom načinu učenja i rješavanja problema. Profesionalci i amateri zajedno će učiti, raditi, dijeliti iskustva i na kraju dati svoj pečat predstavama/performansima koje će, širom Evrope, svojoj publici ispričati priču o nama, našoj historiji, o tome šta nam je zajedničko a šta različito, Performansi/predstave će govoriti i o nekim momentima iz historije BiH, Francuske i Italije kojih se nerado sjećamo ali koji trebaju biti opomena svima nama da se takve stvari/događaji ne ponove više nikome i nikada. “Odras u vodi” će iskoristiti evropsku književnost prošlog vijeka, na primjer memoare Stefana Cvajga, da otvori umjetničko i konkretno istraživanje.

Nakon toga, učesnici će otkriti savremene reference i suočiti se sa refleksijom ovih tekstova u sadašnjosti, u svom vremenu. Predstave koje će proizaći iz ovog književnog i naučnog rada bit će odigrane u šest evropskih zemalja i omogućit će hiljadama ljudi da shvate dijelove naše zajedničke historije i svijesti. Osim tri partnerske organizacije, Procédé Zèbre (Vichy), Lelastiko (Brescia) i Studio Teatar (Zenica) u realizaciju projektnih aktivnosti uključene su i Gimnazije Sigmaringen (Njemačka) i Perchtoldsdorf (Austrija) kao i Univerzitet medicine u Cluj-Napoca (Rumunija). Sa nama će sarađivati i brojne umjetničke, društvene i obrazovne institucije u Alijeru, Lombardiji i Bosni i Hercegovini.

„Odras u vodi“ je prije svega teatarski projekat koji podrazumijeva niz radionica u oblasti teatra, scenskog pokreta, plesa, muzike koji će rezultirati premijerom tri performansa u tri različite države kao i jednom zajedničkom predstavom koja će imati evropsku turneju u desetak gradova u šest evropskih država.

Prvi dio projekta sastoji se od tri različite radionice u tri države iz kojih dolaze partnerske organizacije na kojima će po pet umjetnika/profesionalaca iz svake organizacije a iz oblasti teatra/muzike/plesa/filma/književnosti raditi na uspostavljanju metodologije rada na performansima koji će se raditi u drugoj fazi projekta. Ova prva faza podrazumijeva razmjenu znanja i iskustava među profesionalcima iz različitih umjetničkih oblasti koje će poslije biti korištene u radu sa amaterima, mladima, ugroženim grupama u društvu. Cilj ove prve faze je da profesionalci koji budu dio projekta i koji budu poslije radili sa neprofesionalcima uspostave isti/sličan metod rada kako bi olakšali rad ljudima kojima teatar nije primarna djelatnost.

Odras u vodi. Performans.

Drugi dio projekta podrazumijeva rad profesionalaca s amaterima, mladima, i dr. na pripremi tri performansa koji će imati premijere u svakoj od država iz kojih dolaze organizacije u projektu. Na taj način će amateri, mladi, ugrožene/ranjive grupe imati mogućnost da rade s umjetnicima iz Francuske, Italije i Bosne i Hercegovine. Svaki performans će uključivati po pet profesionalaca iz sve tri organizacije i po petnaest neprofesionalaca što nas dovodi do broja od 15 profesionalaca i 45 amatera, mladih i sl. odnosno ukupno 60 korisnika/ca iz tri države. Sve tri partnerske organizacije imaju obavezu da organizuju premijerno izvođenje u svom gradu/državi u sklopu nekog festivala/manifestacije. Premijera u Zenici će se realizovati u sklopu Međunarodnog festivala Ljetne večeri Studio Teatra.

Treći dio projekta podrazumijeva produkciju predstave u kojoj će učestvovati po pet amatera i dva profesionalca iz svake organizacije i koja će imati evropsku turneju u pet država (Italija, Francuska, Bosna i Hercegovina, Njemačka, Austrija i Rumunija). Turneja će trajati mjesec dana s igranjem predstave u deset gradova u šest navedenih država.

Projekat se realizuje u saradnji s partnerima iz Francuske (Procédé Zèbre, Vichy) i Italije (Lelastiko-Compagnia di danza, Brescia). Ovo je drugi projekat Studio Teatra koji se realizuje pod pokroviteljstvom Creative Europe.

Ove godine (2023.) na otvaranju festivala Ljetne večeri Studio Teatra imali smo upravo performans pod nazivom „Odraz u vodi“ koji je rezultat ove međunarodne saradnje. Radi se o projektu koji se realizuje u saradnji sa partnerima iz Francuske (Procédé Zèbre, Vichy) i Italije (Lelastiko-Compagnia di danza, Brescia), a pod pokroviteljstvom Creative Europe.

Marina Rossi, Fabrice Dubusset, Arnaldo Ragni, Thomas Steyaert, Haris Abdagić, Davide Bonetti, Lana Delić, Zlatan Školjić, Etienne Russias, Marion Dupommereulle, Ferida Abdagić, Frédérique Mille, Francesca Cekkina Cecalà, Christophe Nurit i Nusmir Muharemović samo su neki od voditelja radionica od kojih su učesnici učili i s kojima su dijelili scenu.

Inspiraciju za naš performans smo crpili iz ljepote i historije Bosne i Hercegovine, Italije, Francuske, te iz različitih perspektiva svih učesnika. Zajedno sa saradnicima iz Art sobe i KŠC SV. Pavao u Zenici nastojali smo izbrisati granice između učenja i stvaranja, te otvoriti pogled za nove mogućnosti. Performans koji su pripremili omladinci u Zenici spojio je riječi, muziku i pokret u tapiseriju značenja koja govori o suštini ljudskog iskustva izazvanog bolnom dilemom: otići ili ostat. Vidjeli smo i sami, ali su vidjeli i svi koji su svjedočili našem radu koliko je umjetnost univerzalna i kako se nadilaze vidljive i nevidljive granice kada se ljudi udruže sa zajedničkim ciljem. Uvjerili smo se više nego ikad da kreativnost nije ograničena godinama ili porijeklom, nego je ona snaga koja spaja ljude u zajedničkoj viziji.

9.3. Koliko je važna saradnja s evropskim partnerima za Studio Teatar?

Put Studio Teatra je put koji smo opisali kroz ovu metodologiju, a kvalitetan dugogodišnji rad je sa sobom donio niz uspješnih projekata koji su nas preporučili partnerima u okviru programa Kreativna Evropa. Kao što smo isticali kroz samu metodologiju, dosljednost i upornost ne trebaju i ne smiju napustiti vašu organizaciju, grupu, sekciju. Također, kada dođete u poziciju da radite velike projekte kao što su u našem slučaju projekti kroz program BHRI Međunarodne organizacije za migracije i projekti podržani od Kreativne Evrope, tek tada počinjete svakodnevno preispitivati vaš rad u želji da ono što radite svakim danom bude kvalitetnije, angažovanije i bolje.

SAŽETAK: Kao što ste mogli primijetiti u prethodnih nekoliko poglavlja i nismo utoliko detaljno iznosili pojedinosti o načinu apliciranja i implementacije projekata. Razlog je vrlo jednostavan i leži u činjenici da sve navedeno na samom početku metodologije vrijedi u svakoj situaciji i da ne postoje izuzeci kada je riječ o vašem profesionalizmu. Kada smo počeli sa realizacijom „velikih“ projekata nismo radili ništa drugačije od onog kako je to bilo na prethodnim manjim projektima. Naprotiv, vrlo često smo se vraćali na same osnove, trudeći se da ne izgubimo misiju, viziju i identitet Studio Teatra.

10. DOKUMENTARNO – IGRANI FILMOVI

10.1. Bez glasa

Projekat “Prekinite šutnju, ne okrećite glavu“, bavi se pitanjem percepcije porodičnog nasilja nad ženama u bosanskohercegovačkom društvu. Projekat je finansirala Ambasada SAD u BiH. Cilj je bio ukazati na pitanje nasilja nad ženama kao prvorazredni društveni problem koji treba da se tiče svakoga. Smatrali smo da je snimanje dokumentarno - igranog filma kojem smo dali naziv “Bez glasa” najbolji način da dođemo do što većeg broja ljudi koji će nakon pogledanog filma shvatiti da je to problem svih nas, a ne samo žena, žrtava nasilja, preživjelih. Sam film se sastoji iz dva dijela i to iz dokumentarnog koji u sebi sadrži ispovijesti žrtve koja je preživjela nasilje i igranog dijela filma koji je ustvari rekonstrukcija događaja koja prati život jedne porodice u našem društvu s akcentom na ženu, žrtvu nasilja u porodici.

Scenario za igrani dio filma je napisao Mirza Begović. Scenario je nastajao kao rezultat istraživanja i proučavanja problema nasilja nad ženama u porodici. Naime, projektni tim Studio Teatra zajedno sa autorom scenarija, obavio je razgovore s 22 šticećenice Sigurnih kuća u Bosni i Hercegovini.

Na osnovu njihovih ličnih ispovijesti, i uz saradnju sa organizacijama koje se bave zaštitom prava žena i borbom protiv svakog oblika nasilja nad ženama, nastajao je tekstualni prijedlog scenarija. Organizacija Medica iz Zenice i Fondacija udružene žene iz Banjaluke dale su najveći doprinos u ostvarivanju kontakta sa bivšim i trenutnim šticećenicama njihovih sigurnih kuća. Taj direktan kontakt sa žrtvama porodičnog nasilja pomogao je autorima filma da na što autentičniji način prikažu sve ono kroz šta su prolazile i prolaze žene, žrtve nasilja u porodici. U jednom filmskom scenariju nemoguće je bilo ispričati sve pojedinačne priče/sudbine do kojih smo došli u toku obavljanja razgovora sa šticećenicama sigurnih kuća. Zbog toga je scenario za ovaj film na neki način univerzalna priča koja je obuhvatila sve one aspekte koji su zajednički svakoj pojedinačnoj priči.

Film završava baš onako kako i počinje, prizorima svakodnevnice koja nam skoro pa nikad ne otkriva svoju suštinu, a to je, da tamo negdje iza četiri zida sjedi uplakana majka, supruga, kćerka i sestra čekajući neko bolje i ljepše sutra, čekajući da i sama smogne snage da doživi neuplakano jutro. Kraj u svojoj tragičnosti nudi izlaz i nadu za sve one koje su preživjele nasilje u porodici.

U sklopu ove faze Studio Teatar je potpisao memorandum o saradnji sa nekoliko organizacija koje se uglavnom bave pravima žena, borbom protiv nasilja nad ženama. Bitno je naglasiti da su tu organizacije sa područja cijele BiH tj. iz oba njena entiteta. Memorandum o saradnji su potpisani sa sljedećim organizacijama: Medica Zenica, Fondacija Udružene žene Banjaluka, Sigurno mjesto Zavidovići, Fondacija Lara Bijeljina, Udruženje Budućnost Modriča, Asocijacija lokalne demokratije Zavidovići, JU Dom-porodica Zenica.

Snimanje dokumentarnog dijela filma trajalo je deset dana. Snimljeno je ukupno 7 žena koje su bile žrtve nasilja u porodici. Snimljeno je više od 30 sati materijala.

U igranom dijelu filma pojavljuju se: Lana Delić, Faketa Salibegović-Avdagić, Irfan Kasumović, Tamara Miličević-Stilić, Nusmir Muharemović, Zlatan Školjić, Ana Krišto, Mugdim Avdagić, Mirsad Sijak. Tu se pojavljuje još dvadesetak statista. Direktor fotografije je Duško Kostić. Režiju za film potpisuju Nusmir Muharemović i Mirza Begović. Autor muzike je Ernad Bihorac, a za tehničku realizaciju filma bio je zadužen “AmfiTeatar”.

Dokumentarno-igrani film „Bez glasa“, premijerno je prikazan 9. decembra 2021. godine u velikoj sali Multiplexa CineStar Zenica. Ovaj datum je izabran kao dio obilježavanja šesnaest dana aktivizma u borbi protiv nasilja nad ženama, ali i kao datum koji je najavio obilježavanje Međunarodnog dana ljudskih prava koji se obilježava 10. decembra. Nakon premijernog prikazivanja filma „Bez glasa“ upriličena je panel diskusija na temu porodičnog nasilja nad ženama kao i na temu procesa nastanka filma.

„Bez glasa“. Premijera filma.

10.2. Najljepše je đaćko doba

„Najljepše je đaćko doba“ je dokumentarni film koji govori o životu tri bivša školska druga/ drugarice koji su na početku rata devedesetih bili školski drugovi, u tinejdžerskoj dobi. Ratni vihor ih je odnio na različite strane. Danas, 30 godina kasnije oni odgajaju novu generaciju. Šta žele za svoju djecu? Da li su mir, sigurnost i obrazovanje želje koje su zajedničke svima?

Film istražuje da li je moguće i pod kojim okolnostima naći zajedničke tačke gledanja na prošlost i na budućnost i kako vide budućnost svoje djece, kao i budućnost države BiH.

Naziv filma „Najljepše je đaćko doba“ je simboličan i odnosi se na krilaticu „Od kolijevke pa do groba najljepše je đaćko doba“ koja je bila sinonim za mladalačku bezbrižnost i drugarstvo, a koje je našim protagonistima bilo prekinuto ratom. Šta smo spremni/šta možemo učiniti za mirnu budućnost svoje djece?, samo su neka pitanja na koja film traži odgovor. Svoje priče sa nama su podijelili Biljana Trifković, Marijo Zakić i Anes Zukić.

Poruka odgovornosti za održanje mira koju ima svaki pojedinac i da održanje mira vrijedi truda i zalaganja te da mir nema cijenu je suština ovog projekta.

SAŽETAK: Kroz dokumentarno-igrane filmove Studio Teatar je obrađivao dvije itekako važne teme za bosanskohercegovačko društvo. Iako smo kroz omladinske predstave govorili i o nasilju nad ženama i o postratnoj traumi kod „izgubljene“ generacije, televizija je medij koji po svojoj prirodi dolazi do većeg broja građana.

II. ŽELITE ZNATI VIŠE O TEATRU I DRAMSKOM STVARALAŠTVU?

II.1. Kreativnost i dramsko stvaralaštvo

Vrijeme u kome živimo od mladih ljudi traži da budu kreativni. Mnogi stručni radovi danas kažu da bismo umjesto pitanja: *koliko je pametno/talentovano jedno dijete ili osoba, trebali da se zapitamo: kako je pametno/kreativno?*

Svako ljudsko biće obdareno je s nekoliko vrsta inteligencije, od kojih se svaka može razvijati na različite načine. Zajednička uloga umjetnika i pedagoga u stvaralačkom procesu nije svedena samo na prepoznavanje djece sa talentima i učenje vještina, već je potrebno da kroz edukativne projekte i procese razviju metode u kojima mladi participiraju sa svojim stvaralačkim kapacitetima. To je izazov i ujedno interaktivni prostor za umjetnike, pedagoge i učesnike, gdje se kroz zajednički rad i tok kreativnog stvaranja ostvaruje prisustvo u umjetnosti i pun i svestran razvoj svih učesnika. Dramska pedagogija koja se praktikuje u domenu drame u obrazovanju i vaspitanju, metodski je pristup koji omogućava takvo aktivno učešće. Ona to čini korištenjem postupaka koji su prisutni u dramskom stvaralaštvu, u procesu formalnog i neformalnog obrazovanja.

Jedan od ciljeva dramskog stvaralaštva je razvoj kreativnosti. Gotovo sva najvažnija obilježja kreativne osobe: samopoštovanje, samopouzdanje, motivacija za rad, upornost, otvorenost, spremnost na rizik, pedagoški su ciljevi razvoja ličnosti u dramskom stvaralačkom radu.

Pošto se dramsko stvaralaštvo odvija u grupama, bitno je napomenuti aspekte grupne kreativnosti onako kako nam ih opisuju psihologinje T. Mandić i I. Ristić:

1. **Struktura grupe** – ko čini grupu i kako njezin sastav djeluje na kreativni proces. Razlikujemo heterogene i homogene grupe. Heterogenost donosi razlike i veći broj ideja ali i mogući veći broj sukoba. Bitno je u radu stvarati povezanost grupe uz tolerisanje različitosti pojedinaca. Ono što grupu povezuje je zajednički cilj stvaranja izvedbe, pa je bitno usredotočiti se na zadatke osmišljavanja i postavljanja izvedbe;
2. **Aktivnost članova** – koliko i kako učesnici participiraju u procesu. Rezultat rada u mnogome zavisi od aktivnosti članova. U procesu rada osim izražavanja vlastitih ideja bitno je nadovezivanje na tuđe da bi kreativni proces napredovao. Dalje razvijanje ideje moguće je samo u zajedničkoj igri i novim kreativnim izazovima. Bitno je naučiti slušati druge i naći način kreativnog povezivanja.
3. **Vodstvo** – kakva je organizacijska struktura i kako se donose odluke. Razlikuju se tri osnovna stila vođenja kreativnog procesa koji se mogu prepoznati u vođenju dramske grupe: autokratski (voditelj uglavnom odlučuje samostalno, zadatke zadaje u formi zahtjeva i nadzire grupu), permisivni (voditelj se minimalno upliće u kreativni proces, ali je vidljiv i nedostatak strukture, članovi imaju visok stepen slobode odlučivanja, stil nije posljedica odluke nego nedovoljne spremnosti voditelja da preuzme inicijativu i odgovornost) i demokratski (voditelj odlučuje u dogovoru sa drugim učesnicima procesa, autoritet se temelji na stručnosti, prevladava otvorenost i međusobno povjerenje).

4. **Klima** – kakvi se odnosi uspostavljaju tokom rada ili su već uspostavljeni unutar grupe. Dobar voditelj osigurava da se članovi grupe u njoj osjećaju sigurno, što opet rezultira povjerenjem i saradnjom.
5. **Kontekst** – koji faktori iz okruženja utiču na razvoj kreativnog produkta? Gdje se i pod kakvim uslovima odvija kreativni proces? Koliko traje i kako se organizuje? U dramskom stvaralaštvu izvedba je ono što vrednuje vanjska zajednica. Očekivanje premijere jako djeluje na učesnike. Kod nekih premijera izaziva strah i sumnju u kvalitet napravljenoga, a kod drugih može djelovati kao poticaj. Ako je dinamika grupe dobra i ako je proces rada vođen dobro, kreativna klima stvara grupu koja je spremnija na kritiku i odbranu napravljenoga.

Dramsko stvaralaštvo je dio dramskog odgoja u kojem je proces rada usmjeren na izvedbu. Učestvovanje u procesu dramskog stvaranja podrazumijeva pripremu, oblikovanje i izvedbu dramskih formi, pri čemu učesnici razvijaju izvedbene vještine i ovladavaju teatarskim konvencijama razvijajući pri tome vlastite potencijale.

U dramskom stvaralaštvu se primjenjuju brojne dramske tehnike i metode a mi ćemo pomenuti dvije: pripremu i izvedbu predstave prema dramskom predlošku, i grupno osmišljeni teatar. Obe metode duboko prožima najčešće primjenjivana dramska tehnika – improvizacija.

Organizaciju i rad u grupi pažljivo vodi dramski pedagog čije su umjetničko-pedagoške kompetencije od presudne važnosti za proces i produkt rada. On mora da vodi grupu tako da ostvaruje poticajni odnos, omogućava prostor slobode za pojedinačna i grupna istraživanja, uključuje u rad lična iskustva učesnika oblikujući ih u teatarsku formu i razvijajući pri tome njihove izvedbene vještine. Voditelj procjenjuje mogućnost svakog pojedinačnog djeteta i grupe, planira rad koji pažljivo treba dovesti do izvedbe i procjenjuje kada su učesnici spremni za javni nastup.

Odraz u vodi. Rad u grupi.

1.2. Proces i produkt u dramskom stvaralaštvu

Dramska pedagogija razlikuje dvije usmjerenosti dramskog stvaralaštva a to su: usmjerenost na proces i usmjerenost na produkt u smislu gotove produkcije/predstave.

Neke od prednosti rada usmjerenog na proces su: nema pritiska izvedbe, nema procjenjivanja – sve je u redu i svi su u redu, vrijeme je luksuz koji se može priuštiti, ne postoji usmjerenost prema cilju, voditelj ima dovoljno vremena za svakoga pojedinačnog člana grupe, može ga saslušati i na odgovarajući način odgovoriti, nemiri i konflikti mogu se lako rješavati, ako neko ne dođe na neki termin to neće imati značajne posljedice na rad, koncept se lako može prilagoditi situaciji.

Jasno je da u slučaju kada nemamo obavezu da pripremamo produkciju/predstavu, možemo sebi dopustiti mnogo više vremena za istraživanja, sve što uradimo je dio procesa i ne moraju se do kraja poštovati teatarske konvencije. Oni učesnici kojima možda za neki problem koji se u toku procesa istražuje posebno dopadne ili kroz njega teže prolaze, mogu dobiti više vremena za njegovo propitivanje. Struktura sata se može korigovati u odnosu na planirano ukoliko neko od učesnika ne dođe, dok u slučaju pripreme produkta/predstave, ako jedan učesnik nedostaje možemo imati problem sa organizacijom same planirane probe.

Prednost rada usmjerenog na produkt su: moguća je jasna i razumljivija dramaturgija vremena (istraživanje, probe, izvedba), svi učesnici imaju isti cilj, pojedinci nadrastaju sami sebe, poteškoće i krize prihvataju se kao dio procesa rada i prorađuju, učesnici koji se inače pokazuju u lošem svjetlu mogu pokazati svoje drugo lice, zajedničko upravljanje probama i izvedbom ojačava grupnu komunikaciju, pojedinci se doživljavaju kao dio organizma, grupe - samo smo zajedno jaki, sve što doživljavamo: brige, pitanja, interesi, strahovi može biti pretvoreno i ugrađeno u umjetnost.

Trebamo pomenuti da je odluka o tome šta je cilj našeg bavljenja dramsko-pedagoškim radom i odluka o tome šta nam je u tom trenutku važnije: prolazak kroz cjelovit, radionički proces ili samo priprema produkta. Ukoliko imamo dovoljno vremena (npr. školsku godinu, a ne samo pripremu za nastup u okviru obilježavanja Dana škole) uputno bi bilo težiti procesu i radionicama.

Odras u vodi. Radionica.

1.3. Šta je dramska radionica?

Mnogo je članaka i radova napisano na ovu temu i ukratko, izraz radionica je prijevod latinske riječi *laboratorium*, odnosno mjesto gdje se vrše naučna istraživanja. Savremeni pojam radionice se davno odvojio od tog značenja i danas se koristi za oblik rada zasnovan na interakciji stavova, znanja ili ideja između voditelja i grupe.

Termin dramske radionice najčešće se vezuje za grupu umjetnika ili mladih ljudi koji uz pomoć voditelja ili pedagoga ispituju i stiču saznanja o svijetu kroz proces kreativne drame. Sam proces se sastoji od pripremne radionice, radioničkog rada i prezentacije.

Tokom pripremne radionice članovi grupe se međusobno upoznaju, te upoznaju i voditelja, bave se izražajnim mogućnostima svoga glasa i tijela, te se uspostavljaju pravila radioničkog rada. Radionički rad se nadovezuje na pripremne radionice. Na osnovu uvida u lične i grupne potencijale, voditelj/pedagog odabire teme i izražajna sredstva i vodi kreativni rad formiranjem parova i manjih grupa. Ovaj proces može trajati od jednog dana do više mjeseci.

Prezentacija, kojom se proces završava, pruža estetski užitak učesnicima radionice i veoma je značajna zbog afirmacije grupe i njenog rada. Izvođenjem pred zajednicom kojoj grupa pripada, stiče se samopouzdanje, samopoštovanje i mogućnost promjene svoje pozicije u zajednici, koja je već pripremljena u zaštićenim radioničkim uslovima.

1.4. Osnivanje dramske grupe u školi

Kako osnovati dramsku grupu u školi je pitanje koje nekome može biti suštinsko.

Najbitnije je da unutar škole postoji učitelj, profesor, pedagog koji ima želju i volju da se upusti u učenje i bavljenje dramsko-pedagoškim radom. Dakle, neko ko je spreman na jedno novo putovanje u kojem će učenicima biti svojevrsni kapetan i kormilar.

Za početak je dovoljno da pozovete djecu da se pridruže dramskoj grupi i da je njihov pristanak dobrovoljan. Samim tim oni će doći u vašu novu grupu jer to zaista žele. Dovoljno je samo najaviti osnivanje dramske grupe i da su svi koji osjećaju naklonost prema toj vrsti umjetnosti dobrodošli. Svakako treba govoriti i o tome kojim aktivnostima će se unutar dramske grupe zainteresovani baviti: govorom, plesom, muzikom, igrama, radom s maskama, osmišljavanjem dramskog predloška, scenografijom, kostimima... Na početku je najbitnije okupiti sve one koji su zainteresovani da učestvuju u radu školske dramske grupe. Potrebno je od samog početka raditi na izgradnji tima, shvatiti da je pozorišni čin zapravo kolektivni čin i da su u samom procesu nastajanja predstave svi važni. Svaki pojedinac je tu da bi iz zajedničkog rada i zajedničke energije izrasla predstava.

Postoji cijeli niz vježbi i aktivnosti u kojima se može procijeniti ko će se bolje a ko slabije moći izraziti kao glumac – amater. Ali treba imati dovoljno mudrosti da animiramo sve one koji žele da, što je moguće duže, ostanu u grupi i da sami shvate da glumiti u predstavi nije jedina opcija. Mnogo je drugih kreativnih aktivnosti koje moraju biti ispunjene kao i zanimanja da bi glumci svoj dio posla uradili dobro.

Upravo tome služe dramsko-pedagoške aktivnosti i rad s mladim ljudima kroz dramske igre i dramske tehnike – da lakše i sa što manje stresa dobijemo one koji će da glume, ali i da otkrijemo ko ima sklonosti prema pisanju, ko je sklon likovnomn promišljanju i da u budućnosti može misliti o scenografiji, kostimima, rekvizitima, osvjetljenju, plakatima, organizacijama probe...

Potrebno je da osoba koja osniva školsku dramsku grupu (učitelj, nastavnik) ima podršku uprave škole. Nerijetko se dešava da menadžment nije u stanju pravilno procijeniti korisnost koju učenici imaju od bavljenja teatrom, pa voditelj školske dramske grupe ostane na milost i nemilost. Hronični nedostatak školskog prostora za odvijanje radionica, kasnije proba, na komadu koji se postavlja, nerazumijevanje drugih prosvjetnih radnika da povremeno učine uslugu i učenika koji se bavi teatrom u školskim okvirima, oslobode nekog od časova ili puste prije kraja časa, učenici koji zavise od prijevoza kojim treba da idu kući, mnogo školskih obaveza i redovnog gradiva koje onemogućava blagovremeno učenje teksta za dramsku grupu, samo su neki od razloga sa kojima se susreću ljudi koji pokreću dramsku grupu u školama. O nedostatku novca za opremu tih predstava izlišno je i govoriti, iako su u pitanju u pravilu tek sitni troškovi kojima bi se nabavilo nešto od scenografskih elemenata, kostima ili rekvizita.

Možda bi značajno bilo pokušati unutar same škole napraviti jaču kolaboraciju između onih prosvjetnih radnika koji se bave jezikom, muzikom, likovnim odgojem, jer nam oni mogu biti partneri u osmišljavanju u pripremanju pojedinih segmenata naše predstave.

Sam voditelj je potrebno da ima barem osnovna znanja iz širokog spektra teatarskih zanimanja: dramskog pisca, dramaturga, reditelja, scenografa, kostimografa, svjetlosnog majstora, tonca, producenta...

Ambiciozniji voditelji školskih dramskih sekcija povremeno stupaju u kontakte s lokalnim teatrima, domovima kulture ili ustanovama koje se bave kulturnom produkcijom u njihovim gradovima i pokušavaju dobiti pomoć u smislu prostora za organizaciju pojedinih proba ili ustupanja scenografskih elemenata, kostima iz fundusa (magacina kostima koji se više ne koriste), rekvizite i slično. Najčešće se institucije rado odazivaju i budu im od pomoći, jer bavljenje teatrom i otkrivanje njegovih mogućnosti je nešto što je svima onima kojima je on život, jako bitno.

Od samog početka, potrebno je da se fokusiramo na dramske igre, vježbe i tehnike u radu s učesnicima školske dramske grupe.

Putevi heroja. Vježbe.

II. VJEŽBE

Ne smijemo zaboraviti da je srce svakog pozorišnog čina koji se odigrava pred publikom glumac. Kada govorimo o školskoj dramskoj sekciji koja za cilj ima pripremu predstave i njenu izvedbu pred publikom – glumac amater. On je taj koji će stati pred publiku i on je taj o čijem scenskom djelovanju će publika u konačnici imati pozitivan ili negativan sud. Ono što uvijek moramo imati na umu, jeste da glumačka umjetnost nema drugih sredstava izražavanja osim onoga što ima glumac u sebi (tijelo, gesta, glas, govor...). Zbog toga je potrebno i neophodno da se na tome sistematski radi od početka priprema za projekat za koji se odlučimo. I nikada nije previše tog rada. Glumac je svoj instrument, svoja boja i platno na kome slika. Tananost, složenost glumačke psihe je velika i povlačenje u sebe i do zatvaranja može doći vrlo lako. Da bi se čovjek otvorio, da bi mogao da djeluje slobodno, on mora sebe da dovede u pozitivno raspoloženje ugodnosti zbog rada. Glumački posao je nešto što samo po sebi nije prirodno, jer tjerati samoga sebe na određena raspoloženja i prikazivati ta raspoloženja je posao koji je suprotan ljudskoj prirodi.

Većina drugih umjetnosti traži talentovanog pojedinca, dok je dramska umjetnost kolektivna umjetnost. Zajednički interes sviju koji se nalaze u školskoj dramskoj grupi mora biti jedinstven a to je: izvedba predstave pred publikom.

Kako smo već i rekli, od prvih zajedničkih susreta, čak i prije nego što odlučimo da li ćemo se baviti konkretnim dramskim predloškom koji ćemo postavljati na scenu ili procesnim aktivnostima, neophodno je raditi i raznovrsne glumačke vježbe.

Vještine sa kojima se glumci susreću su raznovrsne i oni ih moraju pokušati savladati u najvećoj mogućoj mjeri da bi oni sami pred publikom bili bolji a time i predstava.

Od svih glumačkih izražajnih sredstava **govor** je vjerovatno najvažniji. Rad na govoru sastoji se u savladavanju tehnike govora i u njegovoj umjetničkoj izražajnosti. Pri čitanju bilo kojeg teksta naglas potrebno je razlikovati tri načina kako slušalac prima tekst: on čuje govor, razumije sadržaj govora, njegov logičan smisao i saosjeća sa unutrašnjim smislama djela, s preživljavanjima, raspoloženjima, osjećanjima predstavljenim u djelu.

Da bi se govor čuo, potreban je tehnički rad na disanju, glasu, na jasnoći i pravilnom izgovoru. Razvijanje glasa usko je povezano s razvijanjem disanja i vještinom da se njime upravlja. Da bi se čitalo ili govorilo bez zamaranja, s nepromijenjenom snagom glasa, pridržavajući se svih nijansi izražajnosti, mora se ovladati sposobnošću da se vješto i neprimjetno čini predah u određenim vremenskim razmacima, da se u plućima uvijek čuva dovoljno zaliha vazduha i da se ravnomjerno, svjesno i ekonomično upotrebljava taj vazduh pri čitanju ili govorenju. Prvi neophodan uslov za javni govor jeste da on mora da se dobro čuje. Za to je potrebna dovoljna zvučnost glasa. Nije tu u pitanju gromkost niti vikanje. Glas može biti i srednje snage ali on mora zvučati tako da se govor čuje ne samo u prvim redovima, nego u čitavoj sali ili drugom prostoru gdje se predstava održava. Glasovna snaga može se postepeno razvijati vježbanjem, ako se često čita naglas, postepeno sve glasnije i glasnije. Ovo se može obavljati u velikim prostorijama ili čak i vani. Potrebno je paziti da se pri pojačavanju zvuka glasa ne dopusti da se pređe u viku. Vježbanje na ovaj način se mora prekinuti prije nego što se osjeti zamaranje. Također, mora se paziti da u grudnom košu uvijek bude dovoljna količina vazduha. Izrazitost glasovnih promjena, sposobnost da se njima slobodno upravlja, da se stvore raznovrsne nijanse, sve se to stiče vježbanjima i učvršćuje praksom.

Prijedlog nekih od **standardnih vježbi:**

- masaža lica (iznutra jezikom, izvana lupkanjem),
- izgovaranje različitih samoglasnika uz pravljenje grimasa,
- vježbanje artikulacije: mmmne, mmmni, mmmno, mmmna; izgovaranje zvučnih/bezvučnih suglasničkih parova: p/b, z/s, g/k, praćenje zamišljenog muhinog leta po prostori uz glas zzzz, bušenje tačke na zidu uz glas zzzz...
- čitanje samo samoglasnika zadatog teksta,
- čitanje samo suglasnika zadanog teksta,
- brojenje glasnim šapatom do 50 uz pojačavanje ili stišavanje,
- govorenje teksta uz ležanje na podu ili fizičke aktivnosti.

Prijedlog **brzalica za vježbanje artikulacije:**

1. Miš uz pušku, miš niz pušku.
2. Leži kuja žuta u kraj žuta puta.
3. Četiri čavčića na čunčiću čučeci cijuču.
4. Okolo dođoh vođo potokom, topovskom rovu.
5. Razraste li se oraščić u vrščić.
6. Nevesele snene žene plele teške mreže.
7. Stala mala Mara na kraj stara hana sama.
8. Na kantar katran, kantar mjeri katran.
9. Crn jarac, crn trn, crn brsti trn, otud ide crn trn da obrsti crnom trnu crn vrh, crn trnče ne obrsti crnom trnu crn vrh.
10. Petar plete Petru plot su tri pruta po triput, pleti Petre Petru plot su tri pruta po triput.
11. Prokicošio si li mi se sine.
12. Crvena krvca iz srca vrca.
13. Mirili Mirini mirisni i divni šimširi.

Ono što je također neophodno da mladi ljudi sa kojima radimo ili glumci amateri savladaju je svakako koncentracija, tj. sabiranje pažnje. Znamo da je vrijeme u kome živimo jako užurbano, da se iz dana u dan smanjuje interval u kome mladi mogu zadržati pažnju na nečemu ili ostati koncentrisani/fokusirani na obavljanje nekog zadatka, u našem slučaju scenske radnje. Lična dekoncentracija javlja se kada učesnikovo interesovanje pređe sa scenskog zadatka i ode na neku drugu stranu. Najčešće je slučaj da se tako pogrešno, štetno učesnikovo interesovanje vezuje za neku od ličnosti koja je pored njega. Bilo da su u pitanju intimni razlozi za privlačnost, bilo da su u pitanju intimni razlozi za odbijanje, i jedni i drugi odvlače pažnju od onoga na čemu bi ona trebalo da počiva.

Opća dekoncentracija nastupa uslijed nedisciplinovanosti članova glumačke grupe. Različito odgajani, sa različitim shvatanjima, sa različitim osjećanjima dužnosti, članovi glumačke grupe često svojim postupcima ometaju rad. Međusobna šaputanja, zapitkivanja drugih članova, pričanja o zbivanjima koja nemaju nikakve veze sa radom na predstavi, sve to može da ometa glumačku koncentraciju. Da bi se to spriječilo prinuđeni smo da upućujemo lične primjedbe pojedincima.

Sakupljanje pažnje je jako bitno. Pažnju vezujemo za sasvim beznačajne objekte koji su pred nama: za sto, stolicu, torbu, bilo šta. Udubljujući se u te beznačajne objekte, mi se postepeno odvajamo od elemenata koji su rasipali našu pažnju i pošto smo sabrali svoju pažnju, lako se prebacujemo sa nevažnog objekta na značajniji element, odnosno na ulogu ili djelo. Čim učesnik osjeti da mu pažnja nije vezana za ono što treba, odmah mora da izvrši malu vježbu i da se sabere. Vježbe za pažnju u ovom momentu mogu biti da se detaljno opiše neki predmet, neka osoba...

Potrebno je da damo i jednu opću napomenu. Na probama mora da vlada prijatno, vedro raspoloženje, sa punom svijješću, a nikako tmurno, ukočeno i u strahu. Ponajviše se mora biti svjesno i svog rada i svih drugih obzira koji proističu iz kolektivnog karaktera toga rada.

Koncentracija se može vježbati. Navest ćemo samo nekoliko vježbi, a spisak je naravno mnogo širi od toga.

Prijedlog **vježbi za koncentraciju:**

1. Brojanje (1...2...3) Učesnici stoje u parovima, okrenuti jedno nasuprot drugog. Zadatak je da broje do 3. Prvi učesnik kaže: 1, drugi 2, pa prvi 3, potom drugi počinje od 1...cilj je postepeno ubrzavanje. Nakon nekog vremena jedan od brojeva se zamijeni nekim glasom ili pokretom...ostali brojevi se izgovaraju. Npr: prvi igrač kaže 1, drugi umjesto broja 2 pljesne rukama, pa prvi kaže 3...nakon nekog vremena zamijeni se još jedan broj pokretom ili gestom, a nakon nekog vremena zamijeni i preostali broj pokretom, glasom ili gestom. Cilj je biti koncentrisan.
2. Loptice (abeceda...brojanje) Učesnici stoje u krugu. Kod voditelja je loptica. Daje instrukciju da ponavljamo abecedu. On prvi baca lopticu nekome od učesnika i izgovara glas A, drugi baca lopticu i izgovara glas B, potom treći glas C i tako redom. Potrebno je naglasiti da se prvo mora sresti pogled osobe kojoj bacamo lopticu da se ne bi povrijedili ili nekog udarili u glavu. Slova se mogu zamijeniti brojevima, parnim, neparnim ili bilo čime drugim...Nakon nekog vremena voditelj može u igru staviti i drugu lopticu, ali sa njom počinje niz brojeva od 1, 2,3...dakle u fokusu moramo imati lopticu koju prihvatamo, izgovarati njen niz a pratiti dešavanja sa drugom lopticom, te ukoliko dođe do nas nastaviti njen niz. Mogućnosti su raznovrsne.
3. Praćenje događaja na TV je aktivnost koja podrazumijeva da učesnici dobiju uputu kako se na televizoru emituje neki sportski događaj za koji su jako zainteresovani ili neki drugi dramatičan događaj koji oni gledaju i prate.
4. Otkrivanje činjenica – u parovima za 2 min saznajte što više činjenica jedni o drugima – morate zapamtiti 6 činjenica. Imena, prezimena, razred u koji idu su činjenice koje ne bi trebalo da budu predmetom ove igre jer to grupa manje-više zna.

5. Prenošnje lonca punog vrele supe. Rukovanje predmetom obogaćuje se zamišljenim osjetom, te emocionalnim reakcijama koje ga prate. Provjeravamo tačnost izvedbe, te istinitost osjetilne i emocionalne reakcije. Da bismo izbjegli oponašanje prethodnih izvođača možemo zadati alternativni zadatak npr. prenošenje velike kocke leda (težina, hladnoća).
6. Zamišljeni sagovornik. Učesnici izvode vježbu jedan za drugim na svom mjestu. Ovo je verbalna vježba, ali uključuje i zadatak pantomime (upotreba zamišljenog predmeta-telefon). Provjeravamo uživljenost jer ako učesnik dobro "čuje" sagovornika njegova će igra biti živa ne samo kad on govori nego i kad "sluša". Učesnikov verbalni iskaz pomaže nam da procijenimo cijeli niz značajki njegova glasa i govora: boju i snagu glasa, tečnost govora i bogatstvo rječnika. Ako zadamo kao temu "svađu" možemo provjeriti i temperament učesnika, te njegovu spremnost da brani svoja uvjerenja.

Bitno je da učesnici ili glumci-amateri vježbanjem rade i na **samopouzdanju**. U sticanju samopouzdanja svakako mogu pomoći i raznovrsne vježbe improvizacije, jer onaj ko je u stanju da improvizuje kroz ove vježbe, svakako će osjetiti i dodatnu sigurnost kad počne glumiti u predstavi po prethodno utvrđenom predlošku. Potrebno je da voditelj prethodno učesnicima u improvizaciji dadne elemente neke moguće dramske situacije i pusti ih da se u njoj snalaze, da improvizuju mogući ishod. Ukoliko na sceni imamo više od dva učesnika koji rade zajedno, važno pravilo jeste da ne govore istovremeno. Moraju sarađivati jedni sa drugima. A slušanje na sceni je suština svega.

Nekoliko mogućih situacija za **razvijanje improvizacije:**

1. Restoran brze hrane u vrijeme ručka. Likovi su osoblje restorana i gosti, odnosno ljudi koji imaju kratku pauzu za ručak, kupci, ljudi koji baš tu imaju poslovni ručak, simpatije...
2. Ana i Marija dijele stan. Marijin momak je Marko i oni hodaju već godinu dana. Svakog utorka Marija ide na časove talijanskog jezika u lokalnoj školi, ali je večeras čas otkazan. Marija se vraća kući ranije i otkriva da je Marko u naručju njene cimerke Ane. Počinjemo koji trenutak prije nego što Marija ulazi u svoj stan.
3. Cijela grupa neka se podijeli u trojke. Mogu biti porodica, prijatelji ili poznanici (npr. mama, tata i kćerka, šef i dva radnika). Suština je u tome da su dvoje od troje u sukobu, a treći služi kao posrednik. Može li on pomoći da se sukobljene strane usklade ili će i dalje ostati posvađane ili će doći do nekog kompromisa?
4. Scena kod kuće. Selma i njen momak udobno smješteni gledaju kviz na TV. Selmini roditelji su otišli na more na deset dana. Jedino što Selmi kviri raspoloženje je Una, njena mlađa sestra koja je uvijek predznak nesreće.

Dva su načina za početak stvaranja izvedbe: dramska literatura (postojanje gotovog dramskog predloška) ili grupno osmišljavanje izvedbe.

12. PRIPREMA I IZVEDBA PREDSTAVE PREMA DRAMSKOM PREDLOŠKU

Ukoliko se odlučimo da radimo predstavu prema već postojećem dramskom predlošku, za to nam je potreban dramski tekst. To može biti originalno napisana drama ili dramatizacija drugih književnih vrsta. Cilj je nastanak predstave, a tekst se uči napamet. Na nekim festivalima koji se organizuju za školske dramske grupe imamo slučajeve da se voditelji koriste ovom metodom.

Ona jeste jedna od dvije moguće, ali današnji teatarski izraz traži da voditelj/reditelj dobro poznaje grupu, dramsku literaturu i da ima u vidu da ima tri osnovne mogućnosti: prekopirati i scenski postaviti ono što je dramski pisac napisao, ili aktuelizirati na različitim nivoima i time nam učiniti, našem vremenu bližim gotovo svaki predložak, ili uraditi dekonstrukciju gdje koristeći postojeći originalni predložak uzima njegove dijelove, drugačije ih montira i umeće dijelove drugih tekstova u njega.

Kada su u pitanju djeca ili mladi ljudi moramo imati na umu da oni nisu profesionalni glumci, obučeni da donesu dramski lik na scenu. Mladima predložak prije svega mora biti zanimljiv i razumljiv. Oni moraju na taj način biti motivisani za rad. Broj uloga je također ključni.

Nakon izbora teksta, potrebno je da se naši glumci upoznaju s okolnostima u kojima je tekst nastao, vremenom, mjestom i autorom. Tekst se, ako je predugačak, može kratiti ili uzeti samo ključne scene koje se montažom mogu povezivati (muzika, video...).

Dva su osnovna tipa voditelja/reditelja: oni koji dođu sa isplaniranim svakim detaljem i oni koji puštaju slobodu interpretacije. Najbolje bi bilo da se nekako nađe balans i da se uzme i od jednog i drugog metoda ono što je najbolje i najkorisnije u radu.

I ovdje moramo imati na umu da trebamo redovno izvoditi dramske igre i improvizacije koje pomažu našim glumcima da se upoznaju s radnjom i likovima te oslobode i pripreme tijelo i glas za izvedbu.

Potrebno je da naši glumci misle i ako je moguće pronađu u tekstu: šta lik govori o sebi, šta govori ili misli o drugim likovima, i šta drugi govore o njegovom liku?

Povremeno im trebamo napomenuti kako je potrebno da posmatraju ljude na ulici, ili da razmisle koja bi životinja bio njihov lik, motivisati ih da pokušaju odigrati neku scenu u liku te životinje.

Da se djeca ne bi osjećala nesigurno, potrebno je mnogo vremena za probe, pažljivu pripremu, dobro vođenje procesa, nekoliko kontrolnih ili generalnih proba na kojima je prisutan neko od njihovih prijatelja ili rodbine.

Treba imati na umu da predstava koja se radi sa mladima nikada nije završen proces, te nakon svake izvedbe, voditelj/reditelj može i treba davati nove indikacije i komentare. U radu ih treba ohrabrivati, ali im i upućivati konstruktivnu kritiku.

Proces proba treba voditi tako da svi shvataju smisao cjeline, poboljšavanju tehničkih mogućnosti i formiranju što cjelovitije grupe. Probe treba da su češće i kraće.

Prije svake probe ili predstave preporučuju se vježbe za zagrijavanje glasa i tijela (fizičko zagrijavanje, istezanje, masaža u paru...).

Upamtimo da se proces u radu sa školskom dramskom grupom kreće od poznavanja grupe i odabira teksta u odnosu na sklonosti i mogućnosti grupe. Razlika između dramskog pedagoga i profesionalnog reditelja je ta što ovaj drugi bira tekst po svojim sklonostima i željama da ga režira u profesionalnom teatru.

Kada smo se odlučili za dramsku priču koju želimo scenski upriličiti, potrebno je da razmislimo o slijedećim stvarima.

Priču možemo shvatiti kao sklop, slijed ili niz događaja koji stoje u nekoj uzročno-posljedičnoj vezi i koji nose onima koji tu priču gledaju, čitaju ili slušaju neko značenje, smisao.

Složene priče imaju više likova i više obrata, eventualno i više tokova radnje. Teže ih je pratiti i zato su prikladnije za veću djecu.

Klasična ili zatvorena priča ima linearnu strukturu: ekspozicija konflikta – vrhunac antagonizma – katastrofa ili razrješenje.

Po vrsti priče razlikujemo klasičnu zatvorenu dramsku priču koja se često temelji na direktnom sukobu, najčešće između dva lika ili dvije grupe likova (Kreont – Antigona; Romeo i Julija i njihove porodice). Takav, direktni, jasno definisan sukob lako stvara dramsku napetost i time drži pažnju gledaoca. Također, postoji i otvorena priča koja se definiše kao negacija zatvorene forme, nema zaokruženu cjelovitost, uključuje paralelne radnje, zaokružuje epizode nevezane za glavnu radnju, ima otvoreni kraj, cikličnost (kraj je isti kao početak)...

Poznato je da priča gradi model svijeta i pokazuje nam njegovo funkcionisanje i na taj nam način nešto „govori“ o svijetu stvarnosti. Smisao u priči pronalazimo tražeći „logički poredak“, tj. uzročno-posljedične veze.

Likovi koji se nalaze u priči mogu biti crno/bijeli i složeni. Šta smo htjeli postići ako smo se odlučili za stereotipove po spolu, dobi, zanimanju? Šta nam o priči i čitavom zamišljenom dramskom svijetu govori takav izbor likova?

Kada razmišljamo o prostoru u kome će se naša dramska priča dešavati, neophodno je da razmislimo o tome koliko ima prostora u kojima se radnja događa, da li je to puno ili malo? Šta se time postiže ili gubi? Kako je prostor prikazan na sceni (odnosi se na scenografiju, oblik scene, odnos scene i gledališta)? Šta nam tako oblikovan prostor govori? Da li je prostor realističan ili stilizovan, ako je stilizovan na koji je način stilizacija postignuta?

Koji vremenski raspon priče obuhvata predstava?

Pozorište u pravilu voli „zgnusnuto“ vrijeme. Radnja koja u realnom vremenu traje nekoliko dana ili nekoliko godina, na sceni traje sat ili dva. Ali ne smijemo gubiti iz vida i to da pozorište ne priča priču od početka do kraja (kao roman), nego započinje kada je priča već uveliko odmakla. Prisjetimo se izraza „in medias res“ koja znači „u središte stvari“ i odnosi se na pozorište, zapravo znači početak događanja na sceni kada se priča već uveliko pokrenuta. Moramo upamtiti da bi sve što se prije desilo, publika morala na neki način saznati (iz monologa, prisjećanja likova, povjerljivih razgovora, pisma...).

Kada mislimo o scenografiji i kostimu, moramo imati na umu da oni predstavljaju tzv. likovni segment scenske izvedbe. Oni su jako bitni za cjelokupni dojam. Moramo misliti o tome kakva je funkcija kostima koji nosi glumac? Je li u pitanju karakterizacija, smještanje u nekih vremenski period, postavljanje likova u međudodnos, ali li kostim označava društveni i socijalni status?

Ima li naša predstava mogućnost da ima različita svjetla i svjetlosne štimunge? Da li im je funkcija pravljenje atmosfera, promjene raspoloženja, osvjetljavanje scenografije, razlikovanje različitih dijelova scenskih prostora...

Kakav ukupan dojam želimo postići likovnošću, odnosno svim likovnim dijelovima predstave: scenografijom, kostimom, maskom, svjetlom?

Ukoliko koristimo muziku često se trebamo odlučiti je li ona autorski rad, da li je u pitanju izbor iz već postojeće muzike, da li je izvodi „uživo“ na sceni, kada se pojavljuje tokom predstave, čemu tačno služi, koji se efekti njome postižu?

Duodrama "Derviš i smrt". Primjer jednostavne scenografije i kostimografije. Produkcija: Studio Teatar.

Uzimajući u obzir da školske dramske grupe nemaju velike budžete za opremu svojih predstava, napominjemo da svakako treba postojati osmišljen scenski prostor u kome se naša predstava odigrava i kostim koji naši glumci nose tokom predstave. Sve to može biti jako skromno, može biti od elemenata koje učesnici donesu od kuće ili se nabavi u prodavnicama polovne odjeće i obuće, ali mora se misliti o funkciji svega što publika vidi.

Scenografija predstavlja scenski prostor koji je zadat vrstom scenografije i do čijeg idejnog rješenja je došao scenograf u saradnji sa rediteljem. Scenograf i reditelj se dogovaraju oko ideje scenskog prostora. Scenograf je umjetnik odgovoran za cjelovitu vizuelnu komponentu predstave. Od njegove ideje zavise i drugi umjetnici kao što su kostimograf i majstor svjetla. Scenski prostor je prostor koji publika vidi na sceni, odnosno prostor u kome se dešavaju scenska zbivanja. Granice scenskog prostora određuje pogled publike i svijet koji se na sceni posmatra. Kada gledalac zakorači u scenski prostor, on prestaje da bude posmatrač ili publika i postaje učesnik u događanju koji gubi svojstva pozorišta i postaje dramska igra ili happening. O mogućim vrstama participacije publike više se govori u dijelu *Participiranje publike*.

U današnjem teatru kostim ima jako bitnu funkciju. Nije on više samo znak lika, karakterizacije, niti samo odjeća sašivena tako da predstavlja određeni društveni status lika kojeg glumac predstavlja. Bitno je da svaki kostim bude dio opće slike. Važno je uspostaviti sklad između kostima i scenografije, osnovne ideje, stila, žanra i ritma predstave. Boja, materijal i kroj kostima moraju biti veoma pažljivo odabrani. Biraju se prema tome kako budući kostim treba da djeluje na gledaoce. Kostim ne bi trebalo da ponavlja boju dekora, jer bi se tako obojen kostim izgubio, nego te boje treba da budu harmonične ili kontrastne.

13. GRUPNO OSMIŠLJENI TEATAR

Ovakav vid teatra nastaje kroz kreativni proces u kome se stvara i dramski tekst. Dakle, na početku on ne postoji i grupa počinje od nule. Grupno osmišljeni teatar označava proces stvaranja predstave u kojem materijal određuje i formu izvedbe. Forma nije nametnuta materijalu kao vanjski princip, nego nastaje iz onoga što materijal nudi. Grupno osmišljeni teatar karakteriše žanrovska hibridnost. Fokus je na procesu, a ne na produktu. Materijal se dobiva istraživanjem, pokretom, strukturom koja u različitim odnosima stvara nove mogućnosti i asocijacije. Svi članovi podjednako učestvuju u stvaranju predstave. Nastaje autentičan materijal za predstavu. Cijela grupa odlučuje o temi i svi učestvuju u istraživanju teme. Bilo koji član grupe, ili više njih mogu biti autori verbalnog teksta.

Danas je ovo česti oblik nastanka teksta za predstavu u školskim dramskim grupama koji je nastao iz nemogućnosti postojećih predložaka da odraze današnju sliku svijeta.

Forma se odlikuje svojevrsnim kolažem ili montažom u kojoj se može naći sve – od monologa, dijaloga, pjesama, muzičkih blokova, dijelova scenskog pokreta, plesa, videa...

Grupno osmišljeni teatar često izbjegava potpuno donošenje očekivanog zaključka a svojim dijelovima daje više od jedne moguće priče na osnovu koje publika može stvoriti vlastiti zaključak u odnosu na svoj stepen znanja, iskustva ili mogućnostima tumačenja.

Ali kako odabrati temu za ovakav kreativni proces i šta sve može biti svojevrsni mamac za razvoj priče?

Odgovor na to na jednom mjestu daje Sunčica Milosavljević kada govori kako se kreativni proces razvija na osnovu ličnog materijala učesnika. Zato je za razvoj procesa najbolja ona tema koja je najbliža učesnicima, za koju oni mogu da prilože raznovrsne lične materijale. Raznovrsnost materijala omogućava nam da kroz razradu bolje upoznamo odabranu temu, iz više uglova i perspektiva. Mladima su svakako najbliže one teme koje se tiču njihovog odrastanja i otkrivanja svijeta oko njih. Tako u fazi sazrijevanja prioritet se često tiče socijalizacije, seksualnosti, identiteta, profesionalne orijentacije, interkulturalnosti i multikulturalnosti i sl.

U kreativnom procesu se ne bavimo ličnostima učesnika, već se bavimo materijalima. Iako radimo sa delikatnim sadržajima za mlade, to činimo koristeći stvaralačku razradu na sceni, prenoseći proces refleksije ličnih iskustava s realnog na plan fikcije.

Navest ćemo primjer kreativnog procesa na *slobodnu temu* (u obrazovnom sistemu postoji i kreativni proces na zadatu temu kada se prorađuju teme iz nastavnog gradiva), onako kako preporučuju dramsko-pedagoški stručnjaci da bi on trebao da izgleda.

Kreativni proces na **slobodnu temu** se razvija spontano kada učesnici po sopstvenom izboru, bez uslovljavanja, donose svoje važne lične materijale. Ovakav pristup ima za cilj kreativno odrastanje i razvoj mladih. Postoje dvije vrste ličnih materijala: najraznovrsniji predmeti – satovi, toplomjeri, odjeća, hrana, alat, mobitel i sl., ili sadržaji – knjiga, film, muzički CD, pjesma, crtež, strip, novinski članak, dnevnik i drugo. Fotografije su posebno interesantne, jer nas približavaju faktičkim situacijama i događajima na koje lični materijali inače upućuju. Ovaj, lični materijal, ima dokumentarnu prirodu jer je dio života učesnika ali i simboličnu vrijednost. Tema-pitanje koje interesuje učesnika najprije je sadržano u samom odabiru i prirodi materijala (ako je to knjiga, prvo saznajemo za učesnikovu ljubav prema književnosti). Kod materijala sadržaja često je lakše otkriti temu (ako je u pitanju određena pjesma ili novela, vjerovatno je učesnik zaokupljen istom temom kao i samo djelo, ali ako on sam nije spreman razgovarati o ličnim razlozima za njihov odabir u to ne ulazimo). Ako je u pitanju predmet, onda imamo više tzv. detektivskog posla (ako

učesnik donese šah koji je dobio od djeda, on možda u tome traži oslonac za lični identitet što on možda ne želi ili ne zna obrazložiti.

Svaki učesnik predstavlja svoj lični materijal na radionici (govori kako ga je dobio, pronašao, kupio, naslijedio... i govori koji značaj taj materijal ima za njega). Učesnici najčešće vrlo rado govore o ovome, ali ako učesnik ne želi govoriti o materijalu, to je njegovo pravo. Lični materijali su dokumenti iz života učesnika, povezani su sa njima osjetljivim, ličnim iskustvima i učesnici ih prilažu jer imaju potrebu za potvrdom njihovog značaja, ili da je provjere ili razriješe. Insistiranje da učesnik ispriča tačne okolnosti svog iskustva je opasno i može dovesti do zatvaranja i odustajanja od učešća.

Postavlja se sada pitanje kako razvijati dramski materijal. Dramski materijal se razvija kroz tri oblika: lični materijal postaje poetski materijal, a zatim se dalje razvija u scenske materijale. Sadržaji se iz realnog plana premještaju na plan fikcije kroz kreativnu razradu. Dramski materijal su scene, scenske slike, instalacije, muzika, svjetlosni eksperimenti i sve drugo što smo kroz proces osmislili, odigrali, probali i od čega možemo da uobličimo originalni dramski tekst ili predstavu.

Kako lični materijal preobraziti u poetski? Razlika između ličnog i poetskog materijala je u stepenu univerzalnosti. Lični materijal je dokument ličnog iskustva, vezan za neke događaje, osobe ili okolnosti, i ima važnost i značenje samo za učesnika koji ga je predložio, dok poetski materijal ima univerzalno značenje koje komunicira sa većim brojem ljudi. Dakle, potrebno je da grupa materijal prihvati kao svoj. Voditelj treba da pronađe i ponudi nova tumačenja materijala za koje članovi grupe mogu da vežu vlastite asocijacije i značenja. To se postiže promjenom ugla gledanja na materijal, traženjem njegovih novih funkcija, zanimljivih i neobičnih osobina, uvođenjem kontrasta i na brojne druge načine koje koristimo u kreativnoj razradi. Cilj razrade jeste da materijal sa dokumentarnog pređe na plan fikcije.

Ovaj plan fikcije se naziva i imaginativni ili „kao da“ plan, prostor je mašte, i prostor moguće stvarnosti. Formira se kroz igru i umjetnost.

Teatar na trgu. Performans. Razvoj scenarija prema interesu mladih ljudi.

Kako ovo funkcioniše?

Voditelj pokreće proces razrade tako što učesnicima zadaje zanimljiv i neobičan podsticaj. Učesnici odmah, bez veće racionalne pripreme, ulaze u izvođenje na sceni.

Razrada je uvijek praktična. Suština razrade materijala jeste da se on odigra, da se s njim nešto uradi, da se upotrijebi u scenskoj akciji.

Na podsticaj odgovaramo spontano, bez uvježbavanja. Kreativni rad je spontano stvaralaštvo na licu mjesta. Ponekad to ide lakše, a ponekad teže.

Nakon akcije dolazi refleksija. O sadržajima se razgovara nakon izvođenja. Taj razgovor je obavezan, jer se samo tako artikulišu doživljaj i saznanja učesnika. Razgovor mora da se drži isključivo umjetničkog potencijala sadržaja, tj. nikada ne smije da sklizne sa plana igre na plan realnih značenja i realnog života.

Postoji nekoliko stilskih postupaka u scenskoj razradi čiji je cilj stvaralačko izražavanje:

- Personifikacija – učesnici odigravaju sam predmet kao lik, obraćajući pažnju na njegova svojstva (da li je mekan, pokretan...)
- Metaforizacija – učesnik odigrava svojstvo kao lik. (Npr. crna marama ako se pokrijemo njom može značiti mrak).
- Simbolizacija – učesnik igra značenje kao lik. (Npr. slobodu možemo predstaviti kao pticu).

Kreativni proces se dalje razvija po principu nadogradnje ili lanca podsticaja u kojem podsticaj za sljedeću fazu izlazi iz rezultata prethodne faze.

Teatar na trgu. Performans. Upotreba predmeta u razvijanju procesa.

14. IMPROVIZACIJA

Improvizacija je najčešće primjenjivana dramska tehnika koja je u osnovi najrazličitijih oblika dramskoga rada. Možemo je primjenjivati u svim dramskim metodama, vrlo često u igrama i vježbama. Predstavlja srž dramskog stvaralaštva.

Improvizacijom nazivamo svaku kreativnu aktivnost koja nastaje i izvodi se spontano, bez prethodnog uvježbavanja. Ako je koristimo kao metodu dramskog rada, redovno zahtijeva neku vrstu pripreme, dogovora ili prethodnog iskustva izvođača. Dakle, nešto je uvijek zadato ili unaprijed dogovoreno i služi kao polazište za improvizaciju kojom će izvođači nadupuniti i razviti ono što je zadato. Ono što se zadaje nazivamo datim okolnostima ili elementima improvizacije. Improvizacijom se stiču izvedbene vještine i izgrađuje saradnja, povjerenje i podrška. Također, karakteristično joj je iskustveno učenje.

U dramsko-pedagoškom radu kome je svrha poticanje i razvijanje dramskog stvaralaštva koristimo se scenskom improvizacijom u kojoj se od učesnika očekuje svjesno, kreativno učešće u oblikovanju scenskog događaja.

Improvizacije koje su namijenjene primjeni u školskoj nastavi koristimo se vođenom improvizacijom i tada ne procjenjujemo improvizacijsku aktivnost kao glumu (kao svjesno oblikovanje), već kao dramsko ponašanje u datim okolnostima i ulogama.

Ciljevi improvizacija mogu biti različiti od pedagoških (proigravanje problema odrastanja), umjetnički (rad na liku, razumijevanju teksta) ili terapijski (psiho drama).

Prema trajanju mogu biti kratke scene ili cijele predstave. Po broju učesnika pojedinačne, u paru ili grupi.

Kada dajemo date okolnosti obično je to prvi poticaj koji može biti bilo šta: tema, likovi, prva ili posljednja rečenica, mjesto, vrijeme...

Struktura improvizacije temelji se na pitanjima: **ko** su likovi u improvizaciji i u kakvim su odnosima, šta je radnja, sukob i **gdje** se dešava radnja. Ako se odrede ova tri elementa, onda **kako** dolazi kroz način na koji se razvija scena. Sukob se razvija i rješava tokom radnje, a ne u pripremi.

Dok jedna grupa prikazuje svoju improvizaciju, druge gledaju. Nakon odgledanog je bitna analiza, koja počinje poticajnim komentarima za sve što je izvedeno dobro, a nakon toga se upozorava na ono što bi se u daljem procesu trebalo pokušati popraviti.

Proces sklapanja cjeline je dio u kojem se različitim tehnikama montaže nastoji ispričati priča od svega onoga što je nastalo u ovako vođenom procesu.

15. ZNAČAJ RASPOREDA PROBA

Kada se odlučimo na koji način (po postojećem dramskom predlošku ili grupno osmišljenim teatrom) ćemo da radimo sa polaznicima naše školske dramske sekcije, potrebno je da napravimo raspored proba. Imajući u vidu da škola ima svoj raspored nastavnih sati, te da su polaznici naše sekcije učenici, potom da škole nekada znaju oskudijevati u slobodnim prostorima za naš rad, moramo biti posebno obazrivi.

Ako se odlučimo za rad na dramskom predlošku, rad se u početku uglavnom odvija kolektivno. Reditelj glumcima iznosi svoje viđenje njihovih likova i scene. Govorit će o odnosima između likova, kao i o scenografiji i kostimu. Sjedeći za stolom čita se tekst koji se i glumački interpretira od početka do kraja i analiziraju se njegovi dijelovi. Vremenom i ponavljanjem na probama tekst se polako usvaja i uči napamet.

Nakon nekoliko takvih čitanja, probe se mogu organizirati po scenama ili prizorima u kojima ne učestvuju svi. Dalje se analiziraju misaone cjeline i uspostavljaju odnosi među likovima. Ovakvo dijeljenje materijala omogućava nam rad a da oni članovi koji nisu u tim scenama ne čekaju i ne stvaraju nepotrebni nered. Voditelj će podijeliti scene i napraviti spisak polaznika potrebnih za svaku scenu. Bitno je da misli o tome kako svi učesnici trebaju imati dovoljan broj proba da se dođe do konačnog rezultata.

Ako se, pak, odlučimo za rad tehnikom grupno osmišljenog teatra, razlike postoje. U svim fazama se rad odvija kolektivno. Svi učesnici su potrebni da prolaze kroz proces nastanka predloška, njegovih dijelova ili transponovanje konkretnog u poetski materijal. Svi su dio kreativnog procesa. Svi daju ideje i tvorci su buduće cjeline. Dakle, eventualno odsustvovanje sa probe predstavlja potencijalni problem za ostatak grupe.

Voditelj u komunikaciji sa članovima školske dramske sekcije, kroz razgovor, upoznat će se s obavezama članova u narednom periodu, te će zajednički pokušati pronaći vrijeme za rad na predstavi. Ovo se ne smije olako shvatiti, jer ukoliko nemamo naše glumce na predstavi, nećemo imati ni predstavu.

Nakon analiza dramskog predloška, na redu su mizanscenske ili rasporedne probe. To su, zapravo, probe u kojima reditelj ili voditelj u komunikaciji sa našim glumcima dolazi do rješenja kretanja ili njihovog položaja na sceni u svakom trenutku trajanja predstave. Te probe uzimaju najveći dio vremena, jer opet napominjemo da se na sceni ništa ne dešava slučajno, nego je u pitanju svjesni izbor kojim se stvara uzročno-posljedična veza među dijelovima dramske priče. Napominjemo da je bitno da publika u svakom trenutku mora da vidi glumce, a posebno one koji izgovaraju važne replike. Cijeli prostor scene bi trebalo da bude razigran, da se ne glumi okrenuto leđima publici, da glumci nisu postavljeni frontalno... Budući da je ovo složena vrsta proba, nekome od članova možemo dati zadatak da bude sufler ili šaptač. To je osoba koja ispred sebe ima tekst naše predstave i kada glumci koji su na sceni zaborave njegov dio, on im kaže kako ide i proba se nastavlja dalje. Skoro svakodnevno na probama su i saradnici za scenografiju, rekvizitu, kostim, muziku, plakat...

Kako ove probe odmiču, od pojedinačnih scena se sklapaju veće cjeline do konačne prve probe u kojoj se sve dogovoreno, uz naučen tekst, prelazi od početka do kraja.

Rekvizita, kostim, scenografija moraju biti spremni za nekoliko zadnjih proba koje se nazivaju progoni (probe idu u kontinuitetu, bez prekidanja). Ne smijemo izgubiti iz vida da je potreban period navikavanja na kostim, scenografske elemente i rekvizitu te bi najbolje bilo da se oni što prije uvode u probe.

Ukoliko imamo mogućnosti, svjetlo i muzika se uključuju u ovoj, zadnjoj fazi pripreme predstava, prije svečane premijerne izvedbe.

Predstave koje pripremamo izvode se pred publikom. Ona jeste aktivan učesnik u njima. Odavno se o njoj tako razmišlja. Potrebno je da razmislimo o tome da li, kako i u kojem stepenu ona može biti uključena u predstavu.

Sedmični raspored proba - Mart

PONEDJELJAK	UTORAK	SRIJEDA	ČETVRTAK	PETAK	SUBOTA	NEDJELJA
	27	28	1	2	3	4
5	6 Teatar na trgu RADIONICA #1 16 - 18h: 5 i 6 razred 18 - 20h: 7 i 8 razred	7 Teatar na trgu RADIONICA #2 16 - 18h: 5 i 6 razred 18 - 20h: 7 i 8 razred	8	9 <i>*obavijestiti produkcijski tim za audicije</i>	10 Teatar na trgu AUDICIJE <i>*potvrditi vrijeme 5 i 6 razred</i>	11 Teatar na trgu AUDICIJE <i>*potvrditi vrijeme 7 i 8 razred</i>
12	13	14 Teatar na trgu RADIONICA #3 16 - 18h: 5 i 6 razred 18 - 20h: 7 i 8 razred	15	16 Teatar na trgu RADIONICA #4 16 - 18h: 5 i 6 razred 18 - 20h: 7 i 8 razred	17	18
19 Teatar na trgu RADIONICA #5 16 - 18h: 5 i 6 razred 18 - 20h: 7 i 8 razred	20 Teatar na trgu RADIONICA #6 16 - 18h: 5 i 6 razred 18 - 20h: 7 i 8 razred	21 Teatar na trgu KASTING za predstavu 08 - 16h svi razredi	22	23 Teatar na trgu SCENE 1-5 16 - 18h cijela podjela	24	25
26 Teatar na trgu SCENE 1-5 16 - 18h cijela podjela	27 Teatar na trgu SCENE 6-10 16 - 18h cijela podjela	28 Teatar na trgu MIZANSZEN 16 - 18h cijela podjela	29	30 Teatar na trgu PROBA KOSTIMA 16 - 18h cijela podjela	31	*** Dodatni kasting i probe za drugu fazu će biti potvrđeni nakon završene prve faze

Primjer rasporeda proba u školi.

16. O PARTICIPIRANJU PUBLIKE

Svakako moramo imati na umu bogatu istorijsku tradiciju učestvovanja publike u izvedbi, počevši od Brechta, preko dječijih predstava i traganjima za teatarskim načinima učenja u školama i učenjima za život.

Već sam izraz „teatar participacije“ čini se kontradiktoran, jer u samoj prirodi teatra je da izaziva emocije, podstiče intelektualno, pa i fizičko učestvovanje. Međutim, iako je korijen teatra u ritualnom djelovanju, koje je samo po sebi vrsta učestvovanja, u svojoj istoriji to se pomalo izgubilo, ali početkom prošlog vijeka polako se vraća učestvovanju i to iz različitih pobuda. Kod Artoa učestvovanje za cilj ima kritičko djelovanje, fizički šok, a kod Brooka i Grotowskog ritualno i mistično djelovanje, ali i primjena kolektivne psihologije u fašističkim ceremonijama ili iluzionističkoj dramskoj predstavi kako ju je opisao Brecht u svom *Malom organonu*.

Takvo, intenzivno emocionalno učestvovanje Brecht smatra suprotnošću intelektualnom i kritičkom učestvovanju. Učestvovanje je društveno, kada se gledalac, u nekom pučkom slavlju ili predstavi, pridružuje ostalima, kada se putem smijeha ili osjećaja stapa s grupom, ili je fizičko, ako je publika pozvana da se kreće između pozorišta, da igra zajedno s glumcima, ili pak ludičko, kada u dramskoj igri ili nevidljivom teatru (Boal) gledaoci postaju glumci, a da to ni ne znaju.

Dakle, ne postoji jedan oblik ili jedna vrsta teatra učestvovanja, nego stil glume i režije koji aktiviraju gledaoca, tako što ga navode na dramaturško čitanje, odgonetanje znakova, rekonstuiranje fabule i komparaciju prikazane stvarnosti i njegova vlastita svijeta.

Danas je najčešći oblik participacije gledatelja vidljiv u predstavama forum teatra, kao i u oblicima primjenjenog teatra, teatra u obrazovanju.

Uglavnom, može se govoriti o tri glavna oblika načina učestvovanja gledaoca u odnosu na predstavu:

1. rubna (periferna),
2. vanjska (ekstrinzična),
3. te potpuna (integralna) participacija publike.

Rubna participacija prisutna je u teatarskim izvedbama namijenjenih za vrlo mladu publiku u kojoj se djeca ohrabruju da doprinose stvaranju uzbuđenja i atmosfere u posebno važnim trenucima scenske priče, npr. da glasom, zvukovima ili pokretima proizvedu posebne zvučne i scenske efekte, da pomognu likovima upozorenjem na prijeteću opasnost (npr. „Pazi, pazi, tamo je Vještica.“). Ova vrsta participacije primjenjuje se i onda kada se neko iz publike pozove na pozornicu da pomogne likovima ili da krenu zajedno u nadolazeće događaje koji mogu, potencionalno, biti opasni. Objasni im se tačno šta trebaju raditi, a potom slijedi radnja u kojoj „statisti“ postupaju prema uputama glumaca. Svakako treba imati na umu da ovakav način učestvovanja ne može imati nikakvih suštinskih upliva u sami tok priče i da, ukoliko je dobro isplaniran, ovaj način može pridonijeti užitku u predstavi, ali uključivanje je više dekorativno. (Da se poveća broj građana na nekom događaju na sceni, prinčeva, princeza...).

Vanjska participacija karakteristična je za programe odgojnog teatra namijenjene tinejdžerima i mladim odraslima. Od gledaoca se obično ne traži da preuzimaju neku ulogu i oni u programskim aktivnostima učestvuju kao oni sami. Učešće publike odvojeno je od igrane dramske priče i publika ne utiče na njezin tok. Ovim oblikom participacije može se smatrati rasprava nakon predstave te radionice, prije ili nakon predstave, na temu o kojoj predstava govori. Na radionicama, na kojima se mogu koristiti postupci odgojne drame, produbljuje se razumijevanje sadržaja predstave i otvaraju nova pitanja i novi uvidi vezani uz obrađivanu temu. Postupci koji se mogu koristiti u raspravi i radionici su npr. vruća stolica za likove predstave, zamrznuti prizori i igranje uloga i simulacije za ciljanu grupu gledalaca, ali izvan odvijanja predstave.

“Bez glasa”. Simulacija u razredu.

U **potpunoj participaciji** učesnici su uključeni u dramsko zbivanje tokom cijelog njegovog odvijanja bilo izvan uloge, tj. kao oni sami, bilo u okviru neke dodijeljene grupne uloge koja od njih ne zahtijeva da „glume“ nekog drugog i koja im omogućuje da zauzimaju vlastite stavove i govore u vlastito ime. Strukturom i dramaturgijom predstave učesnici su poticani da u ključnim trenucima dramske priče utječu na njezin tok, što se može činiti na sljedeće načine: razgovorom s likovima o problemima s kojima se susreću i savjetima kako da postupe donošenjem odluka o daljnjem djelovanju ili izboru rješenja, glasanjem za neku radnju ili tok.

Istraživači i teoretičari odgojnog teatra ističu brojne primjere iz prakse odgojnog teatra tokom posljednjih 40-ak godina u kojima su u okviru jedne predstave odn. programa kombinovani najraznovrsniji postupci uključivanja gledalaca, pa tako u okviru jednog programa ili predstave mogu biti zastupljene razne vrste participacije.

17. KAKO POSTIĆI DISCIPLINU

Često se dešava da mladi voditelji školske dramske grupe nisu u stanju na najbolji način održati red tokom radionice ili probe. Ovo može predstavljati posebnu teškoću ako su grupe brojnije.

Škotski reditelj M. Richardson, kada govori o kompetencijama voditelja dramske grupe, govori o partnerskom radu u kojem voditeljev zadatak nije da nauči, nego da ohrabri učesnike da aktivno uče direktnim iskustvom vršnjačko obrazovanje i vršnjačko mentorisanje. On smatra da su mladi bolji u traženju vlastitog puta nego u slijeđenju uputa i da ih treba pustiti da taj svoj put nađu, uz podršku i vođenje, ali samo ako im je potrebno. U radu je važna kreativna sloboda zato što ona podržava lični razvoj, socijalizaciju i kreativne vještine koje su važne za predstavu, ali i za njihove svakodnevne izbore u životu.

Ipak, potrebno je biti dobro organizovan, smanjiti tzv. „prazan hod“ i pokušavati se pridržavati nekih pravila.

- Zadržati pažnju polaznika. Da biste ovo postigli sat mora biti dobro pripremljen i organizovan, te zanimljiv.
- Obostrano poštovanje je osnova. Kada voditelj govori učesnici treba da ga slušaju, a kada učesnici govore voditelj bi trebalo da ih sasluša, i to zajedno sa ostalima koji su prisutni (polaznici ili drugi odrasli).
- Potrebno je da imate samopouzdanja. Tome svakako pridonosi i voditeljeva dobra pripremljenost. Upamtite da niste u slabijoj poziciji od polaznika. Neka polaznici sjede dok vi stojite i to vam odmah daje psihološku prednost. Bitno je na početku da pokažete da imate čvrstinu i riješenost, a kasnije, ukoliko to procijenite, lako je popustiti, ali je obrnuto jako teško postići.
- Ustanoviti grupu riječi ili nekoliko njih koje djeluju autoritativno i nakon kojih bilo koja akcija (scenska ali i ona na sjedištima gdje jedni polaznici gledaju druge polaznike) treba da prestane. Npr. Stop!, Smrzni! Ovo zaista djeluje, vjerujte.
- Voditelj ne bi trebalo da viče. Dernjava ne vodi ničemu. Glas voditelja treba da je relativno tiši i da na taj način privuče pažnju polaznika, a kasnije ga možete korigovati.
- U slučaju većih problema na satu ponekad je potrebno oduzeti vrijeme za odmor.
- Mnogo je važno i kako voditelj izgleda. Djeca i mladi obraćaju mnogo pažnju na to i reaguju.
- Obraćanje posebne pažnje problematičnom učesniku obično može riješiti problem. Vrlo je važno poznavati učesnike kao osobe i imati s njima razvijen odnos.
- Neophodno je što češće izvoditi vježbe koncentracije. Ne smijemo izgubiti iz vida da koncentracija znači i „zadržati svoju svijest na nečemu“. Nekada i neke vrlo jednostavne vježbe mogu imati nevjerovatne učinke.
- Poticanje i nagrade efikasniji su od kazne, kao i biti ljubazan, međutim kada se ukaže prilika, ne smijete se bojati reći **NE** i to čvrsto i odlučno.
- Na radionicama, a i na probama je učešće obavezno i nema prostora za one koji ne žele da rade. Sa sadržajem radionica su svi upoznati unaprijed i prihvataju li ih onda rade, ako ne prihvataju nemaju šta da rade na njima.
- Svi učesnici su podjednako važni. Niko nema pravo da ometa druge ili da traži poseban tretman.

- Prije početka i radionice i probe potrebno je da grupa bude zagrijana. U pravilu to bi trebalo da bude neverbalno zagrijavanje. Time se umanjuje razlika između onih pričljivih, dominantnih članova grupe i onih koji im dominaciju obično prepuštaju. Ovo je veoma važno da bi svaki član grupe dobio podjednaku mogućnost za rad.

Na kraju, a smatrajući korisnim, navodimo još nekoliko vježbi koje svakako mogu poslužiti za stvaranje homogenije grupe i za razvijanje određenih scenskih vještina. One su dio većine udžbenika koji se bave radom u dramskim grupama.

Vođenje slijepoga

Vježba se izvodi u paru. Osoba A zatvori oči i položi dlan na dlan osobe B koja je počinje voditi kroz prostor. Osoba B određuje pravac kretanja i brzinu hoda, ali mora pritom paziti na partnera da se ne sudara s ostalim osobama u prostoru. Vježba se može izvoditi uz muziku. Nakon nekog vremena zamijene se voditelj i onaj koji je vođen.

Vođenje zvukom

Vježba se izvodi u paru. Igrači zajednički dogovaraju zvuk. Nakon toga osoba A zatvori oči. Osoba B vodi je zvukom kroz prostor mijenjajući brzinu hoda i razdaljinu od partnera. Može se mijenjati i učestalost zvuka. Nakon toga se uloge zamijene. S obzirom na to da vježbu istovremeno izvode svi partneri, nastaje kakofonija zvukova i bitno je slijepoga partnera sigurno voditi prostorom.

Siguran krug

Grupa od pet do sedam učesnika oblikuje krug tako da se gotovo dodiruju ramenima. U praznoj sredini kruga stoji osoba zatvorenih očiju. Njezin je zadatak da padne potpuno ravno, bez naginjanja naprijed, nazad ili na bilo koju stranu. Učesnici koje čine krug trebaju je prihvatiti, a zatim lagano odgurivati na suprotnu stranu. Učesnici vježbe moraju biti koncentrisani i pažljivi da osoba ne bi zaista pala.

Morski pas

Na nekoliko mjesta u prostoru postavljeni su "otoci" od papira. Otoci su na početku igre dovoljno veliki da na njih stanu svi igrači. Igrači "plivaju u moru" cijelim prostorom. Na povik voditelja "Morski pas!" svi plivači moraju stati na otok da bi se spasili. Onaj ko ostane u moru, ispada iz igre zato što ga je morski pas pojeo. Nakon svakog sljedećeg povika voditelj smanjuje broj i/ili veličinu otoka. Opisana igra razvija kolektivni duh. Budući da je prostor na kojemu se mogu spasiti sve manji, spašavanje postaje sve kreativnije. Iako s adolescentima možemo igrati i složenije igre, i jedna ovakva obična (koju jako vole mlađe grupe) razvija fizičke vještine i solidarnost.

Pljesak u krugu

Učesnici stoje u krugu. Zadatak je uspostaviti kontakt očima s osobom do sebe i istovremeno pljesnuti. Pljesak tako putuje krugom. Ako se želi promijeniti smjer, osoba koja je dobila pljesak može još jednom pljesnuti i na taj ga način vraća partneru, tj. mijenja smjer dodavanja pljeska.

Atomi i molekule

U prostor se stavi onoliko stolica koliko ima igrača. Svi osim jednog igrača sjednu na stolice. Onaj koji nema stolicu, sporo se kreće prema slobodnoj stolici koja je postavljena na suprotnom kraju prostorije od njegova položaja. Igrač mora sporo hodati, a cijela se grupa angažuje oko toga da on ne uspije sjesti na stolicu, i to tako da ustaju sa svojih stolica (oni koji su najdalje) i sjedaju na praznu. Spori igrač kreće se prema sljedećoj slobodnoj stolici koju također prije njega nastoje zauzeti ostali igrači, tako da se spori stalno kreće prema novoj slobodnoj stolici. Igrač koji ustane sa svoje stolice, ne smije se vratiti na istu. Svi smiju trčati osim osobe koja nema svoju stolicu. Kad osoba bez stolice uspije sjesti na praznu stolicu, sljedeći je spori onaj čija je to bila stolica.

Sjedi/kleknillezi/stoj

Četiri igrača nalaze se u prostoru u kojemu trebaju biti dvije-tri stolice. Vježba počinje tako da je svaki igrač u jednom položaju: jedan kleči, drugi stoji, treći leži, a četvrti sjedi. Voditelj zadaje mjesto radnje (aerodrom, plaža, mrtvačnica...). Igrači mogu i ne moraju međusobno komunicirati. Svako od njih mora imati razlog zašto je u nekom položaju. Čim jedna osoba promijeni položaj, svi ostali igrači moraju ga promijeniti. U prostoru igre uvijek moraju biti zastupljena sva četiri položaja. Za promjenu položaja trebaju naći što logičniji/duhovitiji razlog. Vježba traje zavisno o inspiraciji izvođača za promjenu položaja.

Stolice i položaji

Odrede se grupe po četiri člana koji u ravan postavljaju četiri stolice. Svaki polaznik ima na raspolaganju jednu stolicu. Svaki igrač treba smisliti tri položaja na/uz/sa stolicom. Grupa dobije vrijeme da svaki član nekoliko puta ponovi položaje da bi ih zapamtio. Nakon toga prvi igrač izvede svoj pokret, ostane u položaju, ali nekim dijelom tijela mora dodirnuti drugoga igrača, što je znak da on izvede pokret i dodirne trećega, a ovaj četvrtoga, četvrti nakon izvedbe dodirne trećega... Nakon jednog do dva ponavljanja da bi se uvježbala mala tjelesna improvizacija, rad se nastavlja uz muziku i zadatak je pratiti ritam muzike.

Ovo je jedna od trik-vježbi koje koncentriranim izvođenjem izgledaju kao dobro uvježbana koreografija i može se primijeniti kao dio predstave. Osim tjelesnog oslobađanja i razvijanja koordinacije i saradnje, daje osjećaj grupne uspješnosti zato što uvijek izgleda iznenađujuće dobro.

Pozdravljanje abedecom

Dva učesnika stoje u prostoru. Zadatak im je voditi razgovor tako da svaka rečenica počne sljedećim slovom abecede. Vježba razvija domišljatost i kreativnost u komunikaciji, a nije naodmet što ponove abecedu.

Emocionalno obojena rečenica

Učesnici sjede u krug. Izabere se jedna jednostavna rečenica, naprimjer: "Jučer je cijeli dan padala kiša." Voditelj zadaje raspoloženje i učesnici redom izgovaraju rečenicu u tome raspoloženju (veselo, ljutito, zaljubljeno, tužno, ravnodušno, prestrašeno, molećivo...). Bitno je da smisle razlog zbog čega su u tome raspoloženju. Nastavak vježbe rad je u paru. Zadaje se tema: npr. kašnjenje i likovi: sin i otac. Jedan lik može upotrijebiti isključivo sljedeću rečenicu: "Jučer je cijeli dan padala kiša", a drugi normalno razgovara.

Pričanje s ometanjem

Jedan učesnik govori npr. kako je proveo dan. Drugi mu dobacuje riječi koje mora upotrijebiti u pričanju na što logičniji način. Vježba se može otežati tako da se doda još jedan učesnik koji mu naizmjenice s učesnikom koji dobacuje riječi postavlja privatna pitanja. Cilj je pripovjedača usputno odgovarati na pitanja, uvesti zadane riječi u priču na što logičniji način i ispričati svoju priču.

Vježba je korisna za koncentraciju i razvijanje kreativnosti.

Telefoniranje

Tri osobe sjede na stolicama. Jedna osoba telefonira naglas, dvije drže zamišljeni mobitel i slušaju sagovornika. Kad prva osoba kaže neku riječ koja drugu ili treću osobu asocira na nešto, dotična osoba preuzme razgovor započinjući ga tom riječju, ali ne smije razgovarati o istoj temi. Razgovor se preuzima bez posebnog dogovora, nakon svakih nekoliko rečenica. Svaka osoba zamišlja svog sagovornika. Naprimjer, prva osoba kaže: "Jutros sam imala toliko posla da sam mislila da ga nikad neću završiti." Druga nastavlja "Završiti domaću zadaću iz matematike znači izračunati sve zadatke, a ne samo prva dva!" Treća: "Dva su se automobila jutros sudarila na raskrsnici..."

Vježba je dinamična, kreativna i brza. U njoj vježbaju brzu reakciju, asociranje, vještinu komunikacije, snalažljivost i spretnost upadanja u razgovor te osjećaj za suigrače.

18. OPERATIVNI POJMOVI

Dramska pedagogija podrazumijeva skup metoda poučavanja i učenja koje se sistematski koriste dramskim izrazom kao čovjekovom sposobnošću kojom se služi tokom sazrijevanja i odrastanja.

Dramski odgoj je oblik učenja ili poučavanja kroz dramsko iskustvo. On nema za svoj isključivi cilj profesionalno bavljenje dramskom umjetnošću ili njeno lakše razumijevanje. Uz pomoć dramskog odgoja se prije svega odgaja za život i namijenjen je svima.

Dramski izraz podrazumijeva svaki oblik izražavanja u kojem su stvarni ili izmišljeni događaji, bića, predmeti, pojave i odnosi predstavljeni pomoću odigranih uloga i situacija.

Dramska aktivnost djeluje holistički integrirajući intelektualnu spoznaju, proživljene emocije i estetski doživljaj u cjelovito iskustvo koje potkrepljuje i osnažuje svaki dalji korak ličnog aktiviteta učesnika usmjerenog bilo na učenje, na lični rast i razvoj, na javno izražavanje ili liječenje. Dakle, dramska aktivnost je grupna aktivnost, podijeljeno iskustvo za grupu koja u njoj aktivno učestvuje i koja je vrši.

Većina postupaka kojima se služimo u dramskoj pedagogiji u sebi imaju elemente **igre** i **igrivosti kao oblika ponašanja** (eng. *play*), dok se samo manji broj može smatrati **igramama s pravilima** (eng. *game*). Moramo znati da su postupci korišteni u odgojnom obrazovnom radu, kao obliku organizovane, namjerne i vođene aktivnosti, uvijek ujedno i vježbe usvajanja nekog znanja i ovladavanja novim oblikom ponašanja. Zato među postupcima moderne dramske pedagogije nije uvijek lako napraviti jasnu razliku s obzirom na to pripadaju li igrama, vježbama ili tehnikama.

Igrama se nazivaju samo one aktivnosti koje se odvijaju prema jasnim pravilima koja učesnici moraju prihvatiti i koje, najčešće, ali ne uvijek, imaju i jasno istaknut cilj koji učesnici trebaju postići. (To su razne igre takmičenja, pogađanja, igre s ispadanjem i sl.).

Vježbama se nazivaju aktivnosti u kojima je učesnicima postavljen određen zadatak, ali u kojima nema takmičenja, već se zadatak ostvaruje u okvirima individualnih ili grupnih mogućnosti.

Tehnikama se nazivaju složeniji oblici aktivnosti koji su sastavljeni od jednostavnih postupaka. (npr žive slike, voditelj u ulozu).

Učesnike u igrama, vježbama i tehnikama zovemo jednostavno **igračima**, čime izbjegavamo da ih zovemo glumcima (jer cilj ovih postupaka nije uvijek, ni na prvom mjestu, razvijanje glumačkih sposobnosti, a u nekim postupcima se i ne glumi) ili naprosto **učesnicima** (jer su to i posmatrači koji eventualno tu aktivnost posmatraju). Sam naziv igrač vrlo dobro označava aktivno učešće – *igru* – u oblicima aktivnosti koji su sami po sebi igrivi, odvijaju se bez prisile, uz dobrovoljno prihvatanje pravila, nude mogućnost stvaralačkog rješavanja zadataka i izazivaju radost.

Dramski postupci su samo oni u kojima su stvarni ili izmišljeni događaji, bića, predmeti, pojave i odnosi predstavljeni pomoću odigranih uloga i situacija.

Improvizacija ili stvaranje u „hodu“ je dramski oblik u kojem se najbrže postiže rezultat. Kod improvizacije učesnici odmah postaju aktivni učesnici, bez dugotrajne pripreme ili pamćenja teksta. Ona, također, ne zahtijeva sposobnost pisanja. Stalni dodir sa svakodnevnim brigama omogućava učesnicima da lako iskažu i najdublje osjećaje.

19. MLADI O STUDIO TEATRU

Tamara Miličević Stilić (Zenica)

Sa Studio Teatrom sam surađivala na raznim “pozicijama”. Bila sam volonter na festivalu, dio organizacionog tima, učesnik na radionicama, te glumica/performer.

Svako od tih iskustava je pozitivno uticalo na moj razvoj, kako osobni, tako i profesionalni. Tim Studio Teatra iz godine u godinu dočekuje saradnike (većinski mlade ljude i umjetnike) sa osmijehom, lijepom atmosferom i zavidnim nivoom profesionalizma.

Zahvaljujući tome, imala sam priliku biti dio stvaranja umjetnosti u kojem sam mnogo novih stvari naučila i stekla nova poznanstva i prijateljstva. Sa Studio Teatrom sam proširila i svoje glumačko iskustvo, na način da sam se tada prvi put susrela sa tehnikom i izvođenjem performansa, na kojem smo detaljno učili i istraživali.

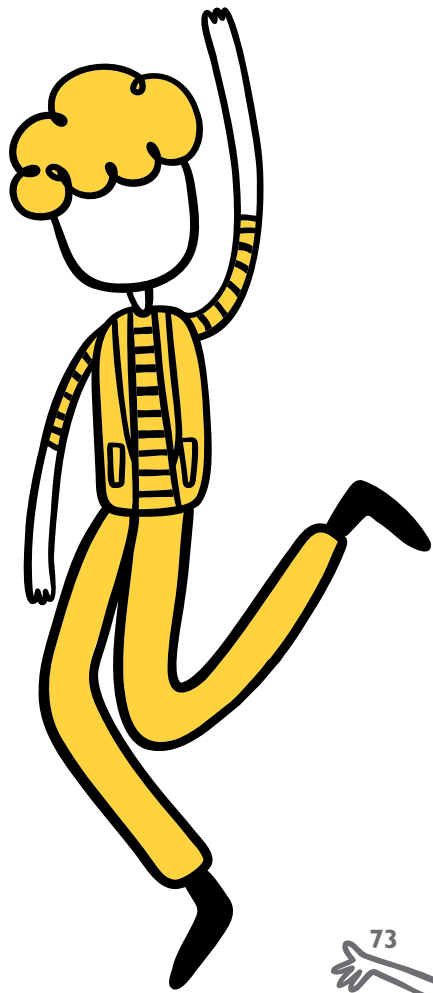
Smatram da je samo postojanje Studio Teatra donijelo mnogo lijepih promjena u našem gradu, pa i mnogo šire. Sretna sam što ga vode ljudi koji jako stručno i profesionalno sprovode svoje ideje u djela, a za to vrijeme edukuju mlade ljude, pružaju nova iskustva umjetnicima, te donose osmijeh na lice i učesnicima u projektima i publici koja te projekte vjerno prati.

Almir Nakić (Zenica)

Meni lično rad sa Studio Teatrom dao je neku totalno novu dimenziju života. Preko Studio Teatra otvorio sam sebi vrata svijeta u kojem trenutno egzistiram, a taj svijet skrojen je pozorišnim predstavama, radom na vlastitim projektima i nerealom zaljublivanjem u sam teatar.

Kroz projekte Studio Teatra imao sam priliku učestvovati u kreativnim ali i organizacionim aktivnostima iz kojih sam ponio dosta korisnog znanja koje je iskoristivo u svim sferama života, ne samo u teatru. Imao sam priliku raditi sa vrhunskim profesionalcima i učiti od njih, te stečena znanja primjeniti na pravilan način, tako da danas, zajedno sa drugarima iz Studio Teatra, radimo samostalne projekte i pišemo neke nove lijepe priče.

Nadam se da će Studio Teatar još dugo godina nastaviti raditi sa mladim ljudima, otvarati im prijeko potrebna vrata te profilisati novu teatarsku publiku.

Sven Zrnić (Zenica)

Moja iskustva sa Studio Teatrom su izuzetno pozitivna. Kada bih rad Studio Teatra morao sumirati jednom riječju, rekao bih da je ta riječ „ljubav“. Ljubav organizacionog tima prema teatarskoj i srodnim umjetnostima. Ljubav istih prema radu s mladim ljudima i prenošenja ljubavi na njih. Ljubav mladih ljudi koji daju 100% pri svakom projektu. Mislim da su lično čelni ljudi Studio Teatra zaslužni za afirmaciju umjetnosti u našem regionu, te za zalaganje mladih ljudi koji su se pronašli u njoj. Dosta ljudi je pronašlo svoj životni poziv gledajući u projekte Studio Teatra. Oni su također odlični uzori, kako treba da se bori za svoje snove. Težak, mukotrpan i trnovit je put do snova. Nikad to nisu krili. Ali su uvijek davali 100% i to se očituje u veličini Studio Teatra i njihovim uspjesima.

Belmina Alajmović (Vareš)

Bila sam skeptična kad sam se prijavila da učestvujem u projektu “Osjeti teatar”, ali mi se jako sviđjelo čim smo počeli sa radom. Radili smo u vrlo opuštenoj atmosferi. Nedžma se pobrinula da se niko ne osjeća neugodno i da svi budemo uključeni u proces pravljenja predstave. Naučila sam mnogo toga o teatru, glumi, ali i o ljudima iza pozornice koji učestvuju u stvaranju predstave. Zahvaljujući festivalu u Busovači i Studio Teatru sam upoznala mnogo divnih ljudi. Projekat “Osjeti teatar” mi je bilo nezaboravno iskustvo i sigurno ću opet učestvovati u sličnim projektima.

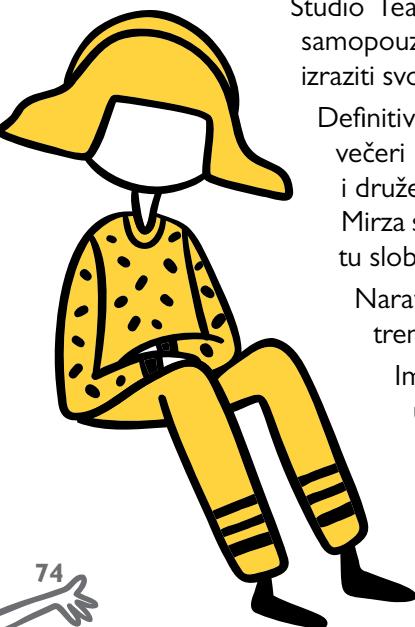
Amela Omerhodžić (Zenica)

Nakon što sam imala priliku biti dio projekata Studio Teatra, mogu iskreno reći da sam oduševljena načinom rada i odnosom između samog tima, mene i mojih kolega. Studio Teatar ima zaista poseban pristup mladima koji je meni lično pružio samopouzdanje, sigurnost, ali i veliku motivaciju za dalje. Naučila sam kako izraziti svoju kreativnost kao i važnost mog glasa i mene same.

Definitivno moj omiljeni projekat u kojem sam učestvovala su “Ljetne večeri Studio Teatra”. Pored zaduženja, bilo je toliko smijeha, zbližavanja i druženja koji su se nastavili i mnogo nakon završetka projekta. Nusmir i Mirza su prije svega prema nama imali prijateljski pristup koji nam je pružio tu slobodu izražavanja, ali i priliku da se pokažemo onakvima kakvi jesmo.

Naravno bilo je i trenutaka nervoze, stresa, gužve, ali nekako su svi ti trenutci završavali sa smijehom i veseljem.

Imala sam čast učestvovati u 2 projekta i nakon što su se slegli svi utisci i događaji, mogu samo reći da Studio Teatar gradi divne priče, naročito za mlade ljude gdje povezuje sve one koji vole i uživaju u teatru. Od srca se zahvaljujem na prilici da budem dio 2 divne priče koje su me doista upotpunile kao osobu.

Lamija Čizmo (Vareš)

Projekat "Osjeti teatar" je bilo divno iskustvo gdje sam naučila mnogo toga o teatru i ekspresiji kroz glumu. Ovaj projekat je bio vrlo značajan za mlade u maloj zajednici kao što je Vareš gdje mladi nemaju sadržaja namijenjenog njima.

Posebno drag dio projekta mi je bio festival u Busovači gdje sam dobila priliku da upoznam mnoge ljude koji imaju slične interese kao i ja.

Hanadi Dreca (Zenica)

Nemam nikakvu kritiku vezanu za projekat "Ljetne večeri Studio Teatra 2023", prvenstveno zbog kvalitetno izabrane ekipe mladih koji su stavili ovaj projekat kao prioritet i pokazali izvanredan trud. Svaki zadatak smo obavljali sa pozitivnom energijom i šalom, ali to nikada nije umanjilo način i efikasnost izvršavanja tog zadatka. Čak naprotiv, znali smo ako ranije ispoštujemo obaveze, imali bismo više vremena za opuštenije druženje i to bi nas često dodatno motivisalo. Što se tiče podjele obaveza, imali smo također dosta slobode da biramo zadatke, a i bolje upoznamo druge učesnike.

Mislim da je i ta komponenta imala uticaj na veću brigu za druge u slučaju kada neko nije mogao da ispoštuje određeni dio plana - uvijek bi bile barem 2-3 osobe koje bi priskočile da pomognu. Pored toga, nikada nije bilo međusobnog osuđivanja jer smo svemu pristupili sa dobrom voljom i pozitivnom energijom. Čak i kada bi bilo prostora za kritike, taj prostor nikada nije bio zasnovan na ličnim osudama - već striktno na rezultat rada koji je uvijek bio kolektivan. Sve u svemu, jedno odlično iskustvo koje ću dugo pamtititi zbog uspješno odrađenog festivala i zbog novih poznanstava koje drugačije ne bih dobila.

Vildana Okan (Zenica)

Iz perspektive osobe koja želi da se bavi teatrom i režijom, rad sa Nusmirom i Mirzom je bio kao lekcija iz svega što me zanima. Mislim, prvi put sam se susrela sa režijom baš uz projekat Studio Teatra i tada sam naučila o tome kako spojiti sve elemente režije, koliko su bitni svjetlo, muzika, pokreti, itd. Svidjelo mi se što nisu nikad gledali na nas kao niže već su nam dali znanje o teatru koje bih teško našla bez akademije. Naučila sam o važnosti timskog rada, tj, da je uz zalaganje svih moguće apsolutno sve. Ekipe dramske sekcije je sa ovim projektom postala kao porodica i ja sam beskrajno zahvalna za svaki momenat, za svaku riječ i savjet koji sam dobila. Uistinu, magično iskustvo.

Selima Dračo (Zenica)

Kao neko ko je introvertni ekstrovert, čiji je život popločan nesigurnošću u sebe i brigom šta će ko pomisliti ili reći o meni, upoznavanjem sa Studio Teatrom čini jednu veliku prekretnicu za rad i razvoj na meni. Za sve one stvari za koje sam mislila da nema šanse da ikada probam ili da neću skupiti hrabrosti, taj isti me figurativno rečeno; bacio u vodu kako bih naučila plivati. U početku sam se ljutila zašto ja moram biti osoba od odgovornosti koja će zadavati zadatke i paziti kako će ti isti biti odrađeni na LJVST jer tobože ni sama ne umijem svoj život držati pod pravilnom niti odgovornosti, ili što sam ja bila ta koja je morala izaći pred ljude na premijeri jedne divne predstave i voditi panel diskusiju, ili što sam ja ta koja treba biti zadužena za glumce/ice za vrijeme LJVST u slučaju da im nešto zatreba... Sve su to primjeri stvari koje znam da nikada ne bih smjela uraditi zbog nedostatka hrabrosti.

Studio Teatar je meni pomogao da ja pronađem svoja krila. Ponekada imam osjećaj da mi je dao, otkrio, otključao jedan dio mozga s kojim sam ja 'prodisala' i postala empatičnija, pažljivija, mudrija, širokoumnija, samopouzdanija... Postoje tako ti neki događaji, scene, ljudi, stvari koje ti načine taj klik u glavi da se ti promijeniš.... a ja sretnija ne mogu biti što je taj klik u glavi meni pružio upravo Studio Teatar.

Danas, samo smrt i bolest su mi prepreka da poletim visoko, tragajući za stvarima koje priželjkujem ili sam priželjkivala, znajući da me sve one osobe koje su dio Studio Teatra (a koje su direktno bile uvijek tu za mene) gledaju i čuvaju, pazeći da se ne spotaknem o koji 'tmurni oblak'. :)

Sretnija ne mogu biti znajući da postoji moja druga porodica koja će me uvijek dočekati sa jednim veelikim zagrljajem.

#jer♥Teatar

Tihana Miličević (Busovača)

Članica sam Studio Teatra već tri godine. Od samoga početka, tj. upisa u Studio Teatar sam se osjećala prihvaćeno i uzbuđeno s obzirom da je već prvi susret sa Studio Teatrom ukazivao da raspolaže s pregršt kreativnih ideja.

Može se reći da se u mom gradu Studio Teatar pojavio baš u pravo vrijeme jer sam priželjkivala što više učiti o teatru i glumi. Drago mi je što su projekti uvijek raznovrsni, te što iz svakog rada možemo nešto korisno naučiti i ponijeti dalje sa sobom u život.

Naučila sam da trebam biti strpljiva, ali isto tako da moram postaviti i svoje granice. U Studio Teatru nije "sramota" pokazati nijednu emociju sve dok je osjećamo. U Studio Teatru smo plesali i učili kako da se opustimo i učili smo da uvijek budemo svoji. Najviše bih voljela kad bi se utjecaj Studio Teatra još više proširio i što više ljudi okupio čiji će cilj biti isti, a to je zabava, veselje, sklad i prijateljstvo.

Ibrahim Tatar (Breza)

Moja prva saradnja sa Studio Teatrom je bila prije otprilike 3 godine na projektu “Mladi u doba korone”. To je bila idealna platforma koja je dala priliku mladim da “puste svoj glas” bez ikakve zadržke. Dobili smo priliku da kažemo ono što nas muči, tišti i sve ono što smo trebali izbaciti iz sebe. Mogu reći da je taj projekat meni olakšao sazrijevanje, odrastanje, jer sam možda prvi put, mogao funkcionisat bez da me iko sputava a da pritom nikoga ne ugrozim ni na koji način. Poslije tog sam pratio Studio Teatar i imao povremene suradnje sa istim i mogu reći da nisam imao nikad nikakav problem. Mislim da je sve tako organizovano da mi, mladi, imamo sve ono što nam je potrebno od jedne organizacije i da na taj način pokažemo i dokažemo svoju vrijednost ne ugrožavajući slobodu drugih.

Čast mi je bila što sam imao priliku da budem dijelom te organizacije jer je san svakog normalnog mladog čovjeka da bude okružen takvom grupom ljudi koji imaju sposobnost rada sa mladim. Preporučio bih svakom adolescentu da bude dio Studio Teatra jer se sigurno neće pokajati.

Adnan Spahić (Zenica)

Moje prvo iskustvo i početak rada na volonterskim aktivnostima predstavljaju upravo Ljetne večeri Studio Teatra. Tu sam prije svega upoznao mnogo novih ljudi, prijatelja te stekao uvid u rad na predstavama sa one druge strane koju publika nema priliku da vidi. Ono što bih želio naglasiti jeste da sam upravo kroz ovaj projekat zavolio pozorište i predstave. Do tada je odlazak u pozorište samo bila aktivnost tokom zajedničke posjete sa školom.

Kroz rad na projektima Studio Teatra, upoznao sam se sa raznim događajima iz kojih sam imao priliku da učim. Rad u timu, podjela zaduženja, preuzimanje odgovornosti, poslovi sa kratkim rokovima, obraćanje pažnje na detalje i drugo, samo su neke od stvari na kojima sam se gradio proteklih godina kroz Studio Teatar.

Ono što pamtim kroz projekte jesu isključivo lijepi trenuci, mnogo novih ljudi sa kojima i dan danas sjednem i popijem kafu. Posebno bih se želio zahvaliti Nusmiru i Mirzi koji su nas uvijek bodrili da gradimo sebe, da budemo najbolji u onome što radimo i koji su tu da im se možemo obratiti za sve što nam je potrebno.

Na kraju, Studio Teatar je jedna porodica pozitivnih, kreativnih i dobrih ljudi gdje ste uvijek dobrodošli.

Lamija Muminovic (Busovača)

S projektom Osjeti teatar je krenula moja priča gdje sam upoznala mnoge divne ljude i dobila priliku da učestvujem u raznim projektima. Imala sam priliku raditi sa profesionalnim glumcima od kojih sam dosta toga naučila. Također smo dobili priliku učestvovati i na raznim radionicama gdje smo proširivali svoje znanje o glumi, a također i o radu na projektima.

Naravno tu su i predstave poput: “Nismo svi iz ljubavi”, “Ne žalim ništa” i “Vrli novi svijet” koje su dio predivnog iskustva. Trudit ćemo se da kreiramo još mnogo novih priča i pružati prilike novim mladima da stvaraju svoje uspomene kroz Studio Teatar i AmfiTeatar.

Mahira Beganović (Zenica)

Organizacijski tim Studio Teatra nije bio samo tim, već porodica koja je svojom stručnošću i predanošću uspjela oživjeti svaki svoj projekt. Bilo je očaravajuće svjedočiti kako ideje i mašta prelaze u stvarnost pod njihovim vođstvom, čineći svaki trenutak na pozornici posebnim i neponovljivim.

Biti mlada amaterska glumica uključena u mnoge projekte sa ekipom Studio Teatra predstavlja nevjerovatno iskustvo ispunjeno strašću i zajedništvom. Od samih početaka, kada sam se pridružila ovoj izuzetnoj ekipi, osjetila sam puls kreativnosti, predanosti i želje koja je kroz svaki projekt rasvijetljavala put usjeha. Svaka Ljetna večer Studio Teatra bila je prilika za stvaranje nezaboravnih trenutaka i povezivanje s publikom na poseban način.

Raditi s organizacionim timom od samog stvaranja jedne lijepo i nove priče u gradu bio je poseban izazov i zadovoljstvo. Njihova stručnost i posvećenost omogućili su svakom projektu da procvjeta i postane nešto više od obične izvedbe. Bilo je divno biti svjedok kreativnosti koja se rađa iz njihove predanosti i ljubavi prema umjetnosti.

Projekti na kojima sam radila bili su poput čarobnog putovanja, gdje smo zajedno istraživali dubine likova i priča. Emotivna povezanost sa ekipom bila je ključna; dijelili smo smijeh, suze, izazove i uspjehe. Svaki trenutak bio je prilika za učenje i rast, i kao umjetnice ali i kao osobe.

Osjećaj zajedništva koji smo dijelili ostavit će neizbrisiv trag u mom srcu. Rad na projektima Studio Teatra nije bio samo o stvaranju predstava; bio je to proces otkrivanja vlastite umjetničke snage i ohrabivanja drugih da istraže svoje talente.

Biti mlada amaterska glumica u ovom inspirativnom okruženju bilo je nešto što će zauvijek oblikovati moj pogled na umjetnost i timski rad. Sretna sam što sam bila dio ove predivne priče, gdje smo zajedno stvarali čaroliju na pozornici i izvan nje. Ovo iskustvo će zauvijek ostati u mom srcu kao svjetlosni putokaz u svijetu umjetnosti i ljubavi prema sceni. Biti dio divne priče Studio Teatra donijelo je ne samo umjetničko iskustvo, već i trajno prijateljstvo i inspiraciju.

Ljetne večeri Studio Teatra svjetluca kao zvijezda vodilja koja je pomogla osvijetliti put ljubiteljima umjetnosti, stvarajući uspomene koje će živjeti kroz vrijeme.

Nejra Mulić (Travnik)

Prije 2 godine sam učestvovala u projektu Studio Teatra, za koji sam čula sasvim slučajno od prijateljice. Budući da sam osoba koja voli probavati nove stvari odlučila sam se prijaviti i to je bila jedna od dražih odluka u životu. Upoznala sam i radila sa predivnim ljudima od kojih sam puno naučila ne samo o teatru, nego i životu. Moja mentorica na projektu bila je Emina Omerović - dramaturginja, sa njom smo radili na našoj predstavi "Međuprostor" koja je igrana na više mjesta, a prvobitno smo je radili za otvranje vanjskog teatra u Busovači gdje su nastupale i druge predstave projekta Osjeti teatar. Rezultat je predstava koja se bavi temom odrastanja u maloj sredini, ali i sazrijevanja uopće, te sam kroz sam proces naučila puno o sebi. Zahvalna sam što sam imala ovakvu priliku i svima bih preporučila da učestvuju u što više projekata, jer se iz svega nešto nauči.

Ismir Vele (Gornji Vakuf)

Projekat Studio Teatra je bila itekako korisna i uspješno realizovana ideja, koja je uspjela spojiti mlade iz različitih gradova i mimo toga kreirati zanimljiv kontent. Predstava koja se sastoji iz četiri dijela, tako reći četiri mini predstave, održava kontinuitet i ritam igre od početka pa sve do finalnog dijela. Pored korisnog iskustva radeći sa drugim, novim ljudima i razmjene kreativnih ideja među mladim ljudima, koji prikazuju svoje najveće probleme upravo kroz teatar i igru na sceni, mogu reći da imam samo pozitivno iskustvo iz kojeg sam naučio mnogo. Nadam se da ću i u budućnosti biti u mogućnosti da prisustvujem novim projektima i idejama kojima je glavni cilj pričati o tegobama i borbi mladih i radujem se novom druženju.

Damir Dinčić (Novi Travnik)

Iskustvo u projektu Teatar na Trgu- Studio Teatar

Ovaj projekat je mene lično zbližio sa glumom i uveo me u svijet glume. Kroz ovaj projekat sam upoznao nove ljude s kojima sam i dan danas u kontaktu. Također, ovaj projekat mi je pokazao kako se lijepe stvari mogu desiti kada se mladi ljudi sa pozitivnim idejama ujedine.

Jer ♥ Teatar.

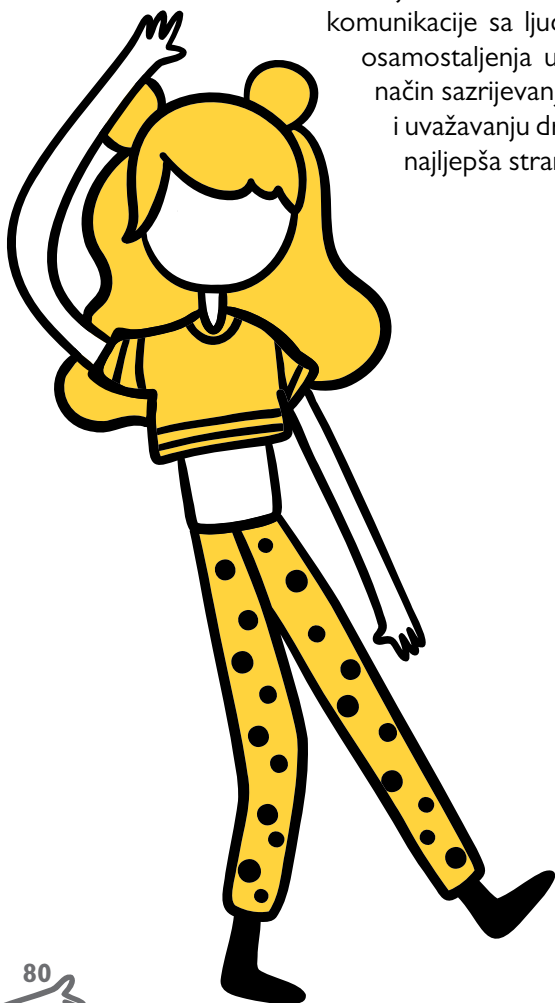
Asadullah Nekemi (Travnik)

Radeći na projektu Međuprostor, jako sam uživao i taj projekat mi je pomogao u pronalaženju sebe. Kroz predstavu smo otvorili teme koje nas muče i progovorili o važnim stvarima koje se događaju u našim zajednicama. Mislim da su projekti poput ovog izuzetno važni jer povezuju mlade ljude i doprinose osobnom napretku i razvoju.

Ovaj projekat je mene lično zbližio sa glumom i uveo me u svijet glume. Kroz ovaj projekat sam upoznao nove ljude s kojima sam i dan danas u kontaktu. Također, ovaj projekat mi je pokazao kako se lijepe stvari mogu desiti kada se mladi ljudi sa pozitivnim idejama ujedine.

Erna Džambo (Gornji Vakuf-Uskoplje)

Projekti Studio Teatra su bili prekretnica u mom životu u mnogim segmentima, počevši od učenja o teatru i umjetnosti koja nosi veliki značaj za život i zdrav način razvijanja kritičkog mišljenja, razvijanja ljubavi prema umjetnosti i iskorištavanju slobodnog vremena u korisne svrhe. Druženjem sa mladim ljudima kroz takve projekte razvila sam nov način komunikacije sa ljudima, što je donijelo veliku olakšicu u mom procesu osamostaljenja u novoj fazi života. Projekti Studio Teatra su odličan način sazrijevanja, učenja o razumijevanju drugih te razvijanju empatije i uvažavanju drugih. Studio Teatar je način da se uz stručne ljude nauči najljepša strana teatra, disciplina i važnost zalaganja, rada i truda.

O AUTORIMA

Nusmir Muharemović

Rođen je 1983. godine u Zavidovićima, gdje je završio osnovnu školu i Opću gimnaziju. Godine 2002. upisao je studij glume na Akademiji scenskih umjetnosti Sarajevo, u klasi prof. Miralema Zubčevića. Diplomirao je 2006. godine, predstavom „Tačka na i“.

Prvi profesionalni angažman je imao još kao student u Narodnom pozorištu Sarajevo, u predstavi „Jedan čovjek i jedna žena“, u režiji Nenada Pervana. Nakon toga je godinu dana bio dio ansambla BNP Zenica a potom je skoro dvije godine radio u EAST-WEST Theatre Company u Sarajevu, teatarskoj kompaniji koju vodi redatelj Haris Pašović. Od novembra 2010. god. je stalni član BNP Zenica. Nagrađivan je više puta do sada i to kolektivnim i pojedinačnim glumačkim nagradama. 2019. godine je proglašen za Glumca godine

u BiH. Igrao je u nekoliko filmskih i tv projekata, između ostalog i u filmu „U zemlji krvi i meda“, koji je režirala Angelina Jolie, kao i u filmu „QUO VADIS, Aida“ redateljke Jasmile Žbanić, te filmu „Amanet“ Mirze Begovića.

2017. godine s Mirzom Begovićem, osnovao je Udruženje za promociju i razvoj kulturnih aktivnosti Studio Teatar. Direktor je Međunarodnog teatarskog festivala Ljetne večeri Studio Teatra koji se održava od 2017. godine. Producent i režiser nekoliko teatarskih predstava i dokumentarno-igranih filmova.

Mirza Begović

Rođen je 17.01.1989. godine u Zenici. Završio b/h/s jezik i književnost pri Filozofskom fakultetu u Zenici, magistrirao bosanski jezik i književnost na temu “Tipološki likovi u savremenom bosanskohercegovačkom dramskom diskursu”, što je i naziv stručne knjige izdate 2019. godine. Autor je romana “Nemoj poći sada”, izdatog 2014. godine, kao i romana “Kokoš u cirkusu” izdatog 2017. godine. Autor je dramskih tekstova „Mladi u doba korone“, predstava nastala u produkciji Studio Teatra i BNP Zenica, te dramskog teksta „Osloboditi smijeh“. Od 2017. godine dio je tima Studio Teatra, kao umjetnički direktor, te producira niz regionalnih i evropskih projekata u vezi s teatrom i teatarskom umjetnošću. Predsjednik je Udruženja za promociju

i razvoj kulture „AmfiTeatar“ Busovača, čiji su najvažniji projekti Festival kulture, festival na otvorenom; te izgradnja amfiteatara u Busovači i Kaćunima na otvorenom na kojima se realizuju kulturno-umjetnički i obrazovni programi. Autor je igranog filma „Amanet“, najgledanijeg bh. filma u 2022. godini. Na South East European Film Festivalu (Paris-Berlin-Washington 2023) “Amanet” je osvojio 3 nagrade, a Mirza Begović za najbolji scenarij i najbolji film festivala. Koautor je dokumentarno-igranih filmova „Bez glasa“ i „Najljepše je đачko doba“, kao i autor dokumentarno – igranog serijala „Bio jednom jedan“. Autor je igranog filma „Testament“ koji je u fazi produkcije i čiji se izlazak očekuje u 2024. godini.

Ova publikacija je izrađena uz podršku Bosnia and Herzegovina Resilience Initiative (BHRI) projekta kojeg implementira Međunarodna organizacija za migracije (IOM), a finansira Austrijska razvojna saradnja. Mišljenja ovdje izražena su autorova i ne odražavaju nužno stavove Međunarodne organizacije za migracije i Austrijske razvojne saradnje.

With funding from

